

Opozycja w PRL 1956–1980.

Stan badań

Omówione tu zostały publikacje zawierające informacje o opozycji w PRL w latach 1956–1980. Podstawowym problemem badawczym związanym ze zbieraniem i opracowywaniem materiałów na potrzeby niniejszego tekstu jest sama definicja opozycji. Najwłaściwsza wydała mi się definicja funkcjonalna: opozycja to świadome, ustrukturalizowane działanie, które same władze odbierały jako działalność opozycyjną. Oczywiście takie określenie, jak każde inne, może rodzić wątpliwości, przede wszystkim ze względu na swoją płynność i brak jednoznacznych, twardych kryteriów, które mogłyby jednoznacznie rozróżnić opozycję od oporu społecznego. Wydaje się, że podstawowym warunkiem rozróżniającym jest z jednej strony stopień zorganizowania się danej aktywności, z drugiej zaś samoświadomość uczestników (skądinąd woluntarystyczna definicja opozycyjności również nie wydała mi się najważniejszym kryterium).

Takie zdefiniowanie pojęcia opozycji spowodowało, że w artykule nie uwzględniłem prac i materiałów poświęconych szeroko pojętym zjawiskom oporu społecznego i kryzysom politycznym. Jeśli są tu wymieniane (np. monografie Jerzego Eislera o Marcu '68 czy Grudniu '70), to przede wszystkim dlatego, że opisują działania środowisk opozycyjnych lub powstawanie takich środowisk¹.

Założenia metodologiczne spowodowały również, że nie zajmowałem się literaturą dotyczącą Kościoła katolickiego oraz relacji między nim i władzami PRL. Stało się tak z dwóch powodów. Po pierwsze, trudno uznać opozycyjność za główny wyróżnik działalności duszpasterskiej Kościoła i wiernych, mimo że między likwidacją legalnej opozycji i rozbiciem niepodległościowego podziemia w drugiej połowie lat czterdziestych a powstaniem organizacji opozycyjnych w drugiej połowie lat siedemdziesiątych za swego największego przeciwnika ideologicznego i politycznego władze PRL uważały Kościół katolicki. Po drugie, między okresami ostrej walki z Kościołem i religią zdarzały się w latach 1956–1980 dłuższe i krótsze okresy kohabitacji. Rezygnacja z omawiania stanu badań w tej dziedzinie jest tym łatwiejsza, że w ostatnim czasie ukazały się trzy monografie Kościoła katolickiego w Polsce², z których praca Antoniego Dudka i Ryszarda Gryza poświęcona jest wręcz stosunkowi władz komunistycznych do

¹ Oczywiście każdy z polskich miesięcy wymaga oddzielnego przeglądu stanu badań. Częściowo taką rolę może odegrać bibliografia zawarta w poszczególnych monografiach. Por. P. Machcewicz, *Polski rok 1956*, Warszawa 1993; J. Eisler, *Marzec 1968*, Warszawa 1991; *idem*, *Grudzień 1970*, Warszawa 2000.

² A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce 1945–1989*, Kraków 2003; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003; ks. Z. Zieliński, *Kościół w Polsce 1944–*

Kościół, a monumentalne opracowanie Jana Żaryna zawiera bardzo bogatą bibliografię, dotyczącą zarówno m.in. aktywności opozycyjnej poszczególnych duszpasterzy, jak i represji władz wobec Kościoła katolickiego.

Z analogicznych powodów w tym artykule zostały pominięte publikacje dotyczące mającej miejsce po 1956 r. działalności represyjnej władz skierowanej przeciwko środowiskom opozycyjnym z lat 1944–1956. Problematyka ta bowiem jest immanentnie związana z okresem wcześniejszym i wymagałaby oddzielnego przeglądu stanu badań³.

Starałem się uwzględnić wszystkie najważniejsze publikacje zwarte dotyczące opozycji w latach 1956–1980 (cezurą początkową jest tu dla mnie Październik '56, końcową zaś strajki w sierpniu 1980 r.). Przywołałem również wybrane publikacje prasowe z tytułów ogólnopolskich. Ze względów technicznych nie było możliwe przeprowadzenie dokładnej analizy prasy regionalnej. Z podobnych powodów zostały generalnie pominięte publikacje, które ukazały się w prasie drugiego obiegu (każda z nich posiada wartość źródłową). Z podobnych powodów przytoczyłem tylko najważniejsze publikacje zwarte wydane poza cenzurą. Mam nadzieję, że ten brak kompensują wymienione w początkowej części artykułu liczne bibliografie wydawnictw niezależnych.

Artykuł przedstawia stan badań nie tylko nad opozycją, która określana jest jako opozycja demokratyczna. Znalazło się w nim również omówienie publikacji dotyczących np. grup trockistowskich czy osób z kręgu Kazimierza Mijala. Poza małymi wyjątkami pominięto publikacje obcojęzyczne ze względu na ich w większości wtórny charakter, zwłaszcza w sferze faktograficznej. Pominięto również artykuły z dzienników, z wyjątkiem tekstów, które poruszają daną tematykę w sposób unikalny⁴.

Pierwsze dwie części artykułu – prezentujące publikacje o charakterze ogólnym oraz omawiające działalność środowisk opozycyjnych po Październiku '56 – opracowane zostały w tradycyjnej kolejności: źródła, teksty o charakterze wspomnieniowym i relacyjnym oraz opracowania. Przyjęcie takich założeń formalnych spowodowane było bardzo różną tematyką tych publikacji; najlepszym kryterium porządkującym wydaje się podział bibliograficzny. Następne części ar-

–2002, Radom 2003. Do tej problematyki nawiązują również monografie regionalne Kościoła katolickiego, np. ks. S. Bogdanowicz, *Kościół gdański pod rządami komunizmu 1945–1984*, Gdańsk 2000.

³ Po części taką rolę mogą odgrywać istniejące już artykuły bibliograficzne na temat aparatu represji. Por. B. Kopka, G. Majchrzak, *Stan badań nad historią aparatu represji (1944–1989)*, Warszawa 2002, dostępny w Internecie www.ipn.gov.pl.

⁴ Najwięcej tekstów o opozycji przedsierpniowej znaleźć można na łamach „Gazety Wyborczej” i „Rzeczpospolitej”. Część z nich to prezentacje konkretnych osób, zaangażowanych w działalność opozycyjną: M. Grochowska, *Jan Józef, ambasador marzeń*, „Gazeta Wyborcza”, 8–9 IX 2001; K. Masłoń, *Pisane w czyszcju*, „Rzeczpospolita”, 19 IV 2003 [tekst o Jerzym Andrzejewskim]; J. Skórzyński, *Polityk czy wychowawca? Polskie rodowody: Adam Michnik*, „Rzeczpospolita”, 14 XII 1996; P. Gontarczyk, *Pseudonim „Święty”*, „Rzeczpospolita”, 23 XI 2002 [opisuje działalność Mariana Jurczyka w kontekście jego sprawy lustracyjnej]; inne z kolei teksty są szkicami poświęconymi konkretnym środowiskom opozycyjnym: J.M. Ruszar, *Bunt w imperium fikcji*, „Rzeczpospolita”, 18–19 V 2002; M. Rotulska, *ROPCiO postrachem KOR-u*, „Nasz Dziennik”, 29 IV–1 V 2002; G. Łyś, *Drożdże prawicy. ROPCiO*, „Rzeczpospolita”, 9 XI 2001; J. Morawski, *Porozumienia niepodległych*, „Magazyn” „Rzeczpospolitej”, 14 IX 2001; P. Smoleński, *Kartka wolności*, „Gazeta Wyborcza”, 19 IX 2003 [o „Robotniku”].

tykułu zostały opracowane według kryteriów problemowych – przedstawiają publikacje dotyczące poszczególnych grup czy środowisk opozycyjnych.

Prace o charakterze przekrojowym

Bibliografie

Przydatne w badaniach nad opozycją przedsierniową mogą być m.in. praca Andrzeja Konderaka obejmująca prasę opozycyjną do 1981 r. oraz wydany przez Ośrodek KARTA katalog czasopism niezależnych obejmujący około 1700 tytułów (z tego większość z lat osiemdziesiątych)⁵. W 1999 r. Ośrodek KARTA wydał katalog posiadanych bezdebitowych druków zwartych⁶.

W 1995 r. Biblioteka Narodowa opublikowała bibliografię podziemnych druków zwartych z lat 1976–1989, a Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy – katalog czasopism niezależnych z lat 1976–1990⁷ (uzupełniono go z czasem w ramach katalogu komputerowego). Przydatne informacje zawiera również artykuł bibliograficzny Wojciecha Frazika i katalog zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej oraz praca przygotowana w Instytucie Badań Literackich, a także bibliografia wydawnictw ciągłych opracowana przez Stefanię Skwirowską⁸. Ukazały się również regionalne monografie dotyczące prasy bezdebitowej, szczególnie cenne jest opracowanie Szczepana Rudki o niezależnej prasie wrocławskiej⁹. Przekracza ono zresztą ramy przyjęte dla pozycji bibliograficznej – autor oprócz opisu poszczególnych tytułów i poruszanych w nich problemów analizuje np. struktury wrocławskiej milicji i Służby Bezpieczeństwa odpowiedzialne za walkę z prasą bezdebitową. Niezależne wydawnictwa w Łodzi omawiają Włodzimierz Domagalski i Andrzej Janecki¹⁰. O wydawnictwach drugiego obiegu pisał również Stanisław Siekierski¹¹.

⁵ A. Konderak, *Bibliografia prasy opozycyjnej w PRL do wprowadzenia stanu wojennego*, Lublin 1998; *Katalog czasopism niezależnych wydanych w latach 1976–1990 w zbiorach Archiwum Peerele*, Warszawa 1996.

⁶ *Katalog druków zwartych wydanych w Polsce poza cenzurą w latach 1976–1990 w zbiorach Ośrodka KARTA*, Warszawa 1999.

⁷ *Bibliografia podziemnych druków zwartych z l. 1976–1989*, oprac. G. Fedorowicz, K. Groma-dzińska, M. Kaczyńska, Warszawa 1995; *Katalog czasopism niezależnych Działu Wydawnictw Periodycznych 1976–1990. Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy*, oprac. E. Kowalska, J. Skrzypkowska, Warszawa 1995.

⁸ W. Frazik, *Bibliografia druków zwartych wydanych poza zasięgiem cenzury w latach 1978–1980* [w:] *Wydawnictwa podziemne w powojennym Krakowie*, Kraków 1993; J. Brzeski, A. Roliński, *Sprawozdanie z realizacji projektu badawczego „Dokumenty niezależnego ruchu wydawniczego z lat 1976–1990 w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej”*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 1995, nr 1/2, s. 209–220; *Katalog druków zwartych drugiego obiegu wydawniczego 1976–1980 ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej*, wstęp i oprac. J. Brzeski, A. Roliński, Kraków 2001; *Bez cenzury 1976–1980. Literatura, ruch wydawniczy, teatr*, oprac. J. Kandziora, Z. Szymańska, Warszawa 1999; *Bibliografia niezależnych druków ciągłych z lat 1976–1990*, red. S. Skwirowska, Warszawa 2001.

⁹ S. Rudka, *Poza cenzurą. Wrocławska prasa bezdebitowa 1973–1989*, Wrocław 2001; R. Terlecki, *Wydawnictwa niezależne w Krakowie w latach 1976–1980* [w:] *Wydawnictwa podziemne w powojennym Krakowie*, Kraków 1993.

¹⁰ W. Domagalski, A. Janecki, *Bibliografia łódzkich wydawnictw niezależnych 1977–1989*, Łódź 1992.

¹¹ S. Siekierski, *Wydawnictwa drugiego obiegu 1976–1986*, „Przegląd Humanistyczny” 1990, nr 1.

Ze względu na obecność problematyki opozycyjnej na łamach paryskiej „Kultury” i „Zeszytów Historycznych” przydatne mogą być nawet cząstkowe bibliografie tych wydawnictw¹². Korzystanie z literatury drugoobiegowej ułatwi słownik pseudonimów używanych w drugim obiegu opracowany przez IBL oraz słownik przygotowany przez Ossolineum¹³.

Źródła publikowane

Najobszerniejszą publikacją dokumentów dotyczących działalności opozycyjnej w PRL w latach 1945–1980 są zbiory wydane i opracowane przez Zygmunta Hemmerlinga i Marka Nadolskiego *Opozycja wobec rządów komunistycznych w Polsce 1956–1976* i *Opozycja demokratyczna w Polsce 1976–1980*¹⁴, zawierające dokumenty wytworzone przez struktury opozycyjne.

Dokumenty z archiwów Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej dotyczące również opozycji wewnątrzpartyjnej (np. sprawa Henryka Hollanda) zawiera zbiór opracowany przez Andrzeja Paczkowskiego¹⁵. Wzmianki o organizacjach i działaniach opozycyjnych znaleźć można też w zbiorach dokumentów o stosunkach między władzą a Kościołem zebranych przez Petera Rainę, a także w anglojęzycznej publikacji Rainy o opozycji politycznej w Polsce (wybór źródeł wraz z komentarzem)¹⁶. Materiały z procesów politycznych lat sześćdziesiątych i pierwszej połowy siedemdziesiątych (m.in. procesy „marcowe”, „taterników”, organizacji Ruch) zawierają dwie wydane w Paryżu publikacje o wymiarze sprawiedliwości w PRL¹⁷.

Przekrojowy charakter ma także wybór źródeł dotyczących działalności opozycji w latach 1976–1980 opracowany przez Ewę Orlof, Andrzeja Pasternaka i Rosława Pawlikowskiego¹⁸. W 2002 r. ukazał się wybór dokumentów Komitetu Centralnego PZPR o działaniach i stanowisku władz PRL wobec środowisk opozycyjnych w PRL w latach 1976–1980. Zawartość tej publikacji wykracza poza wyznaczone w tytule ramy chronologiczne, gdyż zamieszczono w niej kilkakaset biogramów i przypisów merytorycznych dotyczących osób i struktur czynnych w opozycji nie tylko w latach 1976–1980¹⁹.

¹² M. Danilewicz-Zielińska, *Bibliografia: „Kultura” (1974–1980), „Zeszyty Historyczne” (1974–1980), działalność wydawnicza 1974–1980*, Paryż 1981 (Biblioteka „Kultury”, t. 345).

¹³ *Kto był kim w drugim obiegu? Słownik pseudonimów pisarzy i dziennikarzy 1976–1989*, Warszawa 1995; *Słownik pseudonimów pisarzy polskich*, t. 5: 1971–1995, Wrocław 1995.

¹⁴ Z. Hemmerling, M. Nadolski, *Opozycja wobec rządów komunistycznych w Polsce 1956–1976*, Warszawa 1991; *idem*, *Opozycja wobec rządów komunistycznych w Polsce 1976–1980*, Warszawa 1994.

¹⁵ J. Andrzejewski [A. Paczkowski], *Gomułka i inni. Dokumenty z archiwum KC 1948–1982*, Warszawa 1986.

¹⁶ *Kościół w PRL. Dokumenty 1945–1989*, t. 1–3, wybór P. Rainy, Poznań–Pelplin 1994–1996; *Rozmowy z władzami PRL. Arcybiskup Dąbrowski w służbie Kościoła i narodu*, oprac. *idem*, t. 1: 1970–1981, Warszawa 1995; P. Raina, *Political Opposition in Poland 1945–1977*, Londyn 1978.

¹⁷ *Wymiar sprawiedliwości w PRL*, Paryż 1972; *Sąd orzekł*, Paryż 1972.

¹⁸ *Mysł programowa opozycji demokratycznej w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1976–1980*, wybór i oprac. E. Orlof, A. Pasternak, R. Pawlikowski, Rzeszów 1993.

¹⁹ *Opozycja demokratyczna w Polsce w świetle akt KC PZPR (1976–1980). Wybór dokumentów*, oprac. Ł. Kamiński, P. Piotrowski, Wrocław 2002.

Specyficznymi źródłami do poznania opozycji są publikacje o charakterze analitycznym i propagandowym opracowywane głównie w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych czy Akademii Nauk Społecznych przy KC PZPR²⁰.

Wybrane artykuły z paryskiej „Kultury” istotne dla omawianej tu problematyki zawiera dwutomowa publikacja opracowana przez Grażynę Pomian²¹.

Relacje, wspomnienia, wywiady

Ważnym źródłem wiedzy o działalności opozycyjnej lat 1956–1980 są wywiady-rzeczki, jakich udzielili nestorzy polskiej opozycji – Wiesław Chrzanowski i Jan Olszewski²². Wypowiedź Wiesława Chrzanowskiego dotyczy niezależnych środowisk w PRL nawiązujących do tradycji narodowej demokracji. Wywiad z Janem Olszewskim przynosi z kolei szereg informacji o tworzeniu się niezależnych środowisk opozycyjnych w latach sześćdziesiątych i działalności Polskiego Porozumienia Niepodległościowego. Charakter przekrojowy mają wywiad-rzeczka z Leszkiem Moczulskim i wspomnienia Jacka Kuronia²³. Istotne znaczenie dla badań nad środowiskami związanymi z opozycją mają wywiady, jakich udzielili Jerzy Turowicz i Aleksander Małachowski²⁴.

Należy tu także wymienić rozmowy z literatami zamieszczone w książce Jacka Trznadla *Hańba domowa*²⁵, które pokazują środowiska opozycyjne wywodzące się z PZPR, *Abecadło Kisiela* Stefana Kisielewskiego oraz jego *Dzienniki*²⁶. Interesującym źródłem mogą być również *Dzienniki* Marii Dąbrowskiej obejmujące okres do 1965 r., a także wspomnienia oraz dzienniki Mariana Brandysa²⁷. Dzienniki Mieczysława Rakowskiego zawierają natomiast spostrzeżenia i opinie o powstających środowiskach opozycyjnych lat sześćdziesiątych

²⁰ M.in. M. Zieliński, *Ruch Wolnych Demokratów. Powstanie, działalność, program polityczny*, Warszawa 1986; *idem*, *Organizacje antysocjalistyczne w Polsce w latach 1970–1982*, Warszawa 1983; F. Bielak, H. Kopczyk, *Wybrane zagadnienia z genezy i działalności grup antysocjalistycznych w Polsce w latach 1975–1981*, Warszawa 1983; J. Kossecki, *Geografia opozycji politycznej w Polsce w latach 1976–1981*, Warszawa 1983; J. Bielecki, *Dlaczego opozycja przeciw socjalizmowi w Polsce ma antynarodowy charakter*, Warszawa 1983; W. Rehan, *Mysł społeczno-polityczna ugrupowań opozycyjnych w Polsce w latach 1976–1981*, Warszawa 1987.

²¹ *Wizja Polski na lamach „Kultury”*, oprac. G. Pomian, Lublin 1999.

²² W. Chrzanowski, *Pół wieku polityki czyli rzecz o obronie czynnej*. Z Wiesławem Chrzanowskim rozmawiali Piotr Mierecki i Bogusław Kiernicki, Warszawa 1997; E. Polak-Palkiewicz, *Prosto w oczy*. Z Janem Olszewskim rozmawia Ewa Polak-Palkiewicz, Warszawa 1997. Opozycji przedsierpniowej dotyczy również część wywiadów Janiny Jankowskiej (*eadem*, *Portrety niedokończone. Rozmowy z twórcami „Solidarności” 1980–1981*, wstęp i oprac. A. Friszke, Warszawa 2003), np. wypowiedzi Karola Modzelewskiego, Bogdana Borusewicza, Andrzeja Gwiazdy.

²³ A. Dudek, M. Gawlikowski, *Leszek Moczulski: bez wahania*, Kraków 1993; J. Kuroń, *Wiara i wina. Do i od komunizmu*, Warszawa 1990; *idem*, *Gwiazdny czas. „Wiary i winy” dalszy ciąg*, Londyn 1991.

²⁴ J. Żakowski, *Pół wieku pod włos czyli życie codzienne „Tygodnika Powszechnego” w czasach heroicznych*, Kraków 1999; *idem*, *Trzy ćwiartki wieku (rozmowy z Jerzym Turowiczem)*, Kraków 1990; A. Małachowski, *Żyłem... szczęśliwie*, Warszawa 1993.

²⁵ J. Trznadel, *Hańba domowa. Rozmowy z pisarzami*, Lublin 1990.

²⁶ S. Kisielewski, *Abecadło Kisiela*, Warszawa 1999; *idem*, *Dzienniki*, Warszawa 1996.

²⁷ M. Dąbrowska, *Dzienniki*, t. 5: 1958–1965, Warszawa 1988; M. Brandys, *Jasienica i inni*, Warszawa 1995; *idem*, *Dziennik 1972*, Warszawa 1996; *idem*, *Dziennik 1976–1977*, Warszawa 1996; *idem*, *Dziennik 1978*, Warszawa 1997.

i siedemdziesiątych, formułowane przez intelektualistę i polityka związanego z władzami PZPR²⁸.

Opracowania

Publikacją o charakterze przekrojowym najbardziej związaną z tematem niniejszego szkicu jest książka Andrzeja Friszke *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*²⁹, oparta na bardzo bogatym materiale źródłowym, częstokroć unikalnym (relacje uczestników wydarzeń). Ze względu jednak na bogactwo i różnorodność tematyki część działalności opozycyjnej musiała zostać potraktowana w sposób skrótowy. Opublikowanie tej monografii wywołało w środowisku historycznym ożywioną dyskusję, której efektem były liczne recenzje³⁰.

Dane o osobach i organizacjach opozycyjnych znaleźć można w *Leksykonie opozycji politycznej* przygotowanym przez Dariusza Cecudę³¹. Praca koncentruje się jednak przede wszystkim na organizacjach opozycyjnych powstałych w drugiej połowie lat siedemdziesiątych. Charakter przekrojowy mają również wydane przez Ośrodek KARTA dwa tomy słownika biograficznego opozycji demokratycznej w latach 1956–1989³². Wiele informacji o osobach i działalności opozycji lat siedemdziesiątych znaleźć można w książce wydanej w 1981 r. przez NSZZ „Solidarność”³³. Ogólne dane biograficzne działaczy opozycji po 1956 r., którzy wcześniej czynni byli w konspiracji i oporze lat 1944–1956, zawiera pierwszy tom przygotowanego przez Instytut Pamięci Narodowej słownika biograficznego³⁴. Biogramy księży zaangażowanych w działalność opozycji demokratycznej zawiera *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989* pod redakcją Jerzego Myszora, cennym uzupełnieniem biogramów jest zamieszczona pod nimi bibliografia³⁵. Szkice biograficzne o działaczach opozycji demokratycznej lat siedemdziesiątych zawiera publikacja *Rodem z Solidarności*, krótkie biogramy natomiast – opracowania wydane w związku z obradami Okrągłego Stołu oraz wyborami parlamentarnymi 4 czerwca 1989 r.³⁶

²⁸ M.F. Rakowski, *Dzienniki polityczne*, t. 1: 1958–1962, Warszawa 1998, t. 2: 1963–1966, Warszawa 1999, t. 3: 1967–1968, Warszawa 1999, t. 4: 1969–1971, Warszawa 2001, t. 5: 1972–1975, Warszawa 2002, t. 6: 1976–1978, Warszawa 2002.

²⁹ A. Friszke, *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994.

³⁰ M.in. M. Turlejska, „Kultura i Społeczeństwo” 1995, nr 2, s. 185–187; G. Mazur, „Ad Meritum” 1995, nr 2, s. 127–131; H. Słabek, „Dzieje Najnowsze” 1995, nr 2; s. 187–194, T. Strzembosz, „Studia Polityczne” 2000, nr 11, s. 137–157; *idem*, *Polacy w PRL: sprzeciw, opozycja, opór (zachowania opozycyjne w systemie totalitarnym)*, „Arcana” 2000, nr 5, s. 121–141.

³¹ D. Cecuda, *Leksykon opozycji politycznej*, Warszawa 1989.

³² *Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956–89*, red. J. Skórzyński, P. Sowiński, M. Strasz, t. 1, Warszawa 2000, t. 2, Warszawa 2002; kolejne tomy w przygotowaniu.

³³ *Who's who. What's what in Solidarność*, Gdańsk 1981.

³⁴ *Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny*, t. 1, Kraków–Warszawa–Wrocław 2002; kolejne tomy w przygotowaniu.

³⁵ J. Myszor, *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, t. 1, Warszawa 2002; kolejne tomy w przygotowaniu.

³⁶ *Rodem z Solidarności. Sylwetki twórców NSZZ „Solidarność”*, red. B. Kopka, R. Żelichowski, Warszawa 1997; *Okrągły stół. Kto jest kim*, Warszawa 1989; *Nasi w Sejmie i w Senacie. Posłowie i senatorowie wybrani z listy „Solidarności”*, Warszawa 1990.

Analizę i opis środowisk opozycyjnych lat sześćdziesiątych znaleźć można w książkach Jerzego Eislera. Prace te, koncentrując się na konkretnych wydarzeniach, pokazują jednak panoramę działań opozycyjnych. W *Liście 34* podano wiele informacji o działaniach dysydenckich wewnątrz PZPR po 1956 r., w *Marcu 1968* dużo uwagi poświęcono m.in. środowisku „komandosów”, książka *Grudzień 1970* przynosi wiele informacji o kształtowaniu się środowisk opozycyjnych na Wybrzeżu³⁷.

O metodach walki z opozycją można przeczytać również w nielicznych jeszcze monografiach na temat MSW i jego służb³⁸. Informacje o działalności opozycyjnej zawierają także syntezy dziejów PRL. Warto tu wymienić przede wszystkim książki Andrzeja Paczkowskiego, Andrzeja Garlickiego, Wojciecha Roszkowskiego i Jakuba Karpińskiego, a zwłaszcza ostatnio wydaną syntezę Andrzeja Friszke³⁹. Niezależnemu życiu kulturalnemu w omawianym okresie poświęcona jest kronika Marty Fik⁴⁰. Analizę postaw i zachowań społecznych w PRL, pozwalającą zrozumieć i poznać mechanizmy powstawania opozycji i oporu społecznego, zawarła w swojej pracy Hanna Świda-Ziemia⁴¹. Powstawanie środowisk opozycyjnych wśród młodego pokolenia opisują teksty składające się na zbiorową publikację *Młodzież w oporze społecznym*. O działalności opozycyjnej i udziale w oporze społecznym środowisk studenckich znajdziemy przyczynkowe dane w pracy Jana Walczaka⁴².

Istotnym przyczynkiem do historii środowisk opozycyjnych jest również książka Antoniego Dudka *Ślady PeeReLu*, składająca się ze szkiców dotyczących postaw wobec PRL i mechanizmów funkcjonowania systemu, oraz publikacje Andrzeja Friszke o środowisku Klubów Inteligencji Katolickiej. Działalności opozycyjnej osób związanych z „Tygodnikiem Powszechnym” poświęcona jest praca Roberta Jarockiego⁴³.

Charakter przekrojowy ma książka poświęcona Janowi Józefowi Lipskiemu – tym bardziej że autorzy skupili się na mniej znanej jego działalności opozycyj-

³⁷ J. Eisler, *List 34*, Warszawa 1993; *idem*, *Marzec 1968*, Warszawa 1991; *idem*, *Grudzień 1970*, Warszawa 2000. O konspiracji młodzieżowej w Gdańsku zob. D. Rostkowski, *Wykopac gwiazdę na Wschód*, „Nowe Państwo”, 3 XII 1999.

³⁸ H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL 1944–1990. Rozwój i działalność w świetle dokumentów MSW*, Warszawa 1997. Pewne informacje rzeczowe zawiera również utrzymana w propagandowej konwencji praca: T. Walichnowski, *Ochrona bezpieczeństwa państwa i porządku publicznego w Polsce 1944–1988*, Warszawa 1989.

³⁹ A. Paczkowski, *Pół wieku dziejów Polski*, Warszawa 1995; A. Garlicki, *Historia 1939–1996/97. Polska i świat*, Warszawa 1997; A. Albert [W. Roszkowski], *Najnowsza historia Polski 1918–1980*, Londyn 1989; J. Karpiński, *Wykres gorączki. Polska pod rządami komunistycznymi*, Lublin 2001; *idem*, *Portrety lat. Polska w odcinkach*, Warszawa 1991; *idem*, *Polska, komunizm, opozycja*, Warszawa 1988; A. Friszke, *Polska. Losy państwa i narodu 1939–1989*, Warszawa 2003.

⁴⁰ M. Fik, *Polska kultura po Jalcie. Kronika lat 1944–1989*, Londyn 1989.

⁴¹ H. Świda-Ziemia, *Człowiek wewnętrznie zniewolony. Mechanizmy i konsekwencje minionej formacji – analiza psychologiczna*, Warszawa 1997.

⁴² *Młodzież w oporze społecznym. Materiały ze studenckiej sesji naukowej*, red. Ł. Kamiński, Wrocław 1996; J. Walczak, *Ruch studencki w Polsce 1944–1984*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.

⁴³ A. Dudek, *Ślady PeeReLu*, Kraków 2001; A. Friszke, *Oaza na Kopernika. Klub Inteligencji Katolickiej 1956–1989*, Warszawa 1997; *idem*, *Początki Klubów Inteligencji Katolickiej*, „Więź” 1996, nr 10, s. 181–204; R. Jarocki, *Czterdzieści pięć lat w opozycji. O ludziach „Tygodnika Powszechnego”*, Kraków 1990.

nej w latach sześćdziesiątych⁴⁴, podobnie szkice biograficzne o Jerzym Zawieyskim i Lechu Bądkowskim czy tekst wspomnieniowy Jana Józefa Lipskiego o Antonim Słonimskim⁴⁵. Dla poznania aktywności opozycyjnej środowisk katolickich przydatna będzie publikacja zawierająca zarówno teksty Adama Stanowskiego, jak i informacje biograficzne o ich autorze⁴⁶. Wiedzy o niezależnych środowiskach lewicowych dostarcza biografia Władysława Kunickiego-Goldfingera⁴⁷. Sylwetki niezależnych działaczy chłopskich prezentowane są na łamach „Roczników Dziejów Ruchu Ludowego”⁴⁸.

Przyczynkami teoretycznymi do genezy społecznej oraz idei i koncepcji opozycyjnych w latach 1956–1981 są publikacje Jana Drewnowskiego i Krzysztofa Pomiana⁴⁹. Do tej problematyki nawiązuje również pośrednio praca Janusza Koraka⁵⁰.

Przydatne ze względów metodologicznych przy badaniu opozycji w PRL mogą być zaś zwłaszcza wydane na początku lat dziewięćdziesiątych materiały konwersatorium zorganizowanego przez Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk oraz publikacja przygotowana przez Krzysztofa Łabędzia i Magdalenę Mikołajczyk⁵¹.

Ożywienie popaździernikowe

Źródła publikowane

O poglądach i planach środowisk chcących reformować system na fali odwilży październikowej dowiedzieć się można dzięki wyborowi artykułów prasowych z lat 1955–1957, opracowanemu przez Wiesława Władykę. Źródłem do badania stosunku ekipy Gomułki do reformatorskich (opozycyjnych?) środowisk studenckich i opozycji wewnątrzpartyjnej jest wybór protokołów posiedzeń kie-

⁴⁴ Jan Józef – spotkania i spojrzenia. Książka o Janie Józefie Lipskim, red. A. Brodzka, M. Puchalska, J. Jedlicki, R. Loth, Warszawa 1996. Uzupełnieniem źródłowym tej publikacji może być skonfiskowany przez SB fragment dziennika Lipskiego opublikowany przez Grzegorza Sołtysiaka: *Zapiski opozycjonisty. Fragmenty skonfiskowanego dziennika Jana Józefa Lipskiego*, oprac. G. Sołtysiak, „Przegląd Tygodniowy”, 18 IX 1996.

⁴⁵ A. Friszke, *Triumf i śmierć Jerzego Zawieyskiego*, „Więź” 1998, nr 2, s. 171–182; W. Turek, *Lech Bądkowski. Polak i Pomorzanin*, „Kwartalnik Konserwatywny” 1997, nr 1, s. 122–128; J.J. Lipski, *Knowania z Panem Antonim*, „Więź” 1990, nr 5–6, s. 125–131.

⁴⁶ Adam Stanowski. *Wychowawca – społecznik – chrześcijanin. Senator ziemi lubelskiej*, red. A. Bień, W. Samoliński, Lublin 1996.

⁴⁷ M. Ostrowski, W.J.H. Kunicki-Goldfinger – przyrodnik i humanista, Warszawa 1996.

⁴⁸ Np. A. Golec, *Antoni Gurnicz (1912–1979). Badacz i działacz ludowy*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1995, nr 29, s. 205–219; J. Wypych, *Michał Jagła (1915–1981)*, *ibidem* 1992, nr 27, 101–111.

⁴⁹ J. Drewnowski, *Władza i opozycja. Próba interpretacji historii politycznej Polski Ludowej. (Artykuł dyskusyjny)*, „Zeszyty Historyczne” 1978, nr 46, s. 71–125; K. Pomian, *Wymiary polskiego konfliktu 1956–1981*, Londyn 1985.

⁵⁰ J. Korek, *Paradoksy paryskiej „Kultury”. Ewolucja myśli politycznej w latach 1947–1980*, Sztokholm 1998.

⁵¹ *Opozycja i opór społeczny w Polsce (1945–1980). Materiały konwersatorium z 20 lutego 1991*, red. A. Friszke, A. Paczkowski, Warszawa 1991; *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych*, red. K. Łabędź, M. Mikołajczyk, Kraków 2001.

rownictwa PZPR⁵². Materiały o działalności rad robotniczych wydali Grzegorz Ilka i Piotr Niemczyk⁵³.

Przyczynkiem do analizy postaw społecznych i uwarunkowań postaw opozycyjnych w okresie Października może być książka Adama Leszczyńskiego zawierająca listy kierowane do redakcji „Po prostu” – sztandarowego dla październikowej odwilży pisma⁵⁴. Nastroje społeczne i postawy widoczne tuż po Październiku znaleźć można w zbiorze dokumentów opracowanych przez Pawła Machcewicza⁵⁵.

Relacje, wspomnienia, wywiady

Poza wzmiankowanymi wyżej relacjami i wywiadami w dziale prac przekrojowych istotne dla badania nastrojów i postaw opozycyjnych są wywiady z dziennikarzami „Po prostu” przeprowadzone przez Barbarę Łopieńską. Nastroje środowiska dziennikarskiego i ich relacje z władzą porusza również książka Michała Radgowskiego⁵⁶. W drugiej połowie lat siedemdziesiątych Jan Józef Lipski i Jan Olszewski zamieścili w piśmie drugiego obiegu artykuł wspomnieniowy o historii „Po prostu”. W 1990 r. Lipski udzielił wywiadu o działalności Klubu Krzywego Koła⁵⁷. Postawy i działania różnych osób związanych z aparatem partyjnym, urzędami państwowymi czy zakładami pracy i uczelniami w Październiku ’56 poznać można z ich relacji zebranych przez Stefana Bratkowskiego (relacja Przemysława Górnego zawiera informacje o początkach Związku Młodych Demokratów)⁵⁸.

Nastroje i postawy środowisk katolickich po 1956 r. znaleźć można w dziennikach Jerzego Zawieyskiego, Stefana Kisielewskiego i wspomnieniach Stanisława Stommy. W znacznej mierze charakter wspomnieniowy ma monografia chadecji Janusza Zabłockiego i opracowanie Andrzeja Micewskiego⁵⁹.

Istotne dla poznania nastrojów środowisk partyjnych określanych jako rewizjonistyczne są publikacje Władysława Bieńkowskiego⁶⁰. Ciekawym ich dopełnieniem jest wywiad, jakiego Bieńkowski udzielił w latach dziewięćdziesiątych

⁵² W. Władyka, *Na czołowce. Prasa w październiku 1956*, Warszawa–Łódź 1989; *Centrum władzy. Protokoły posiedzeń kierownictwa PZPR. Wybór z lat 1949–1970*, oprac. A. Dudek, A. Kochański, K. Persak, Warszawa 2000 („Dokumenty do dziejów PRL”, z. 13).

⁵³ *Rady robotnicze w Polsce 1956. Casus FSO*, oprac. G. Ilka, P. Niemczyk, Warszawa 1985.

⁵⁴ A. Leszczyński, *Sprawy do załatwienia. Listy do „Po prostu” 1955–1957*, Warszawa 2000.

⁵⁵ *Kampania wyborcza i wybory do Sejmu 20 stycznia 1957*, oprac. P. Machcewicz, Warszawa 2000.

⁵⁶ B.N. Łopieńska, E. Szymańska, *Stare numery*, Warszawa 1990; M. Radgowski, „*Polityka*” i jej czasy, Warszawa 1981.

⁵⁷ J.J. Lipski, J. Olszewski, *W dwudziestą rocznicę zamknięcia „Po prostu”*, „Głos” 1977, nr 2; *Z Janem Józefem Lipskim rozmawia Ewa Wilcz-Grzędzińska*, „Konfrontacje” 1990, nr 2.

⁵⁸ *Październik 1956. Pierwszy wyłom w systemie. Bunt, młodość i rozsądek*, red. S. Bratkowski, Warszawa 1996.

⁵⁹ J. Zawieyski, *Kartki z dziennika 1955–1969*, Warszawa 1983; S. Kisielewski, *Dzienniki*, Warszawa 1996; S. Stomma, *Trudne lekcje historii*, Kraków 1998; J. Zabłocki, *Chrześcijańska Demokracja w kraju i na emigracji*, Lublin 1999; A. Micewski, *Współrządzić czy nie klamać. PAX i Znak w Polsce 1945–1976*, Paryż 1978.

⁶⁰ W. Bieńkowski, *Motory i hamulce socjalizmu*, Paryż 1969; *idem, Socjologia kłeski. Dramat gomułkowskiego czternastolecia*, Paryż 1971.

miesięcznikowi „Dziś”⁶¹. O podziałach w PZPR po Październiku traktuje również broszura „Chamy” i „Żydy” Witolda Jedlickiego, będąca pierwszym rozdziałem monografii o Klubie Krzywego Koła⁶².

Informacje o poglądach Kazimierza Mijala i związanych z nim osób znaleźć można w napisanej przez niego książce *Główna przyczyna klęski rewolucyjnego socjalizmu*⁶³. Ma ona w dużej mierze charakter polemiczny wobec różnych środowisk i postaw w PRL i III Rzeczypospolitej. O działalności Kazimierza Mijala dowiedzieć się można również z wywiadów, jakich udzielił tygodnikom „Polityka” i „Nowe Państwo”⁶⁴.

Opracowania

O powstawaniu środowisk niezależnych i opozycyjnych po 1956 r. pisali w monografiach poświęconych polskiemu Październikowi Jerzy Eisler i Robert Kupiecki, Paweł Machcewicz i Wiesław Władyka, Zbysław Rykowski, Tadeusz Kisielewski⁶⁵. Analiza postaw społecznych wobec systemu w Październiku '56 zawarta jest również we wzmiankowanej pracy Adama Leszczyńskiego. Działalność rad robotniczych opisana została m.in. przez Kazimierza Kloca i Jana Skórzyńskiego⁶⁶. Związkowi Młodych Demokratów poświęcona jest monografia Bogusława Mazura⁶⁷.

Emancypowanie się środowisk twórczych po Październiku '56 przedstawiają publikacje Krzysztofa Woźniakowskiego, Henryka Słabka i Barbary Fijałkowskiej⁶⁸. Te dwie ostatnie pozycje analizują owe zjawiska głównie z perspektywy

⁶¹ Rozmowy z Władysławem Bieńkowskim prowadzone przez Jana Marxa – cz. 1: „Panicznie uciekałem od władzy”, „Dziś” 1991, nr 6, s. 65–78, cz. 2: „Jest tylko jedna rzecz głupsza od komunizmu – antykomunizm”, *ibidem*, nr 7, s. 87–98, cz. 3: „Dziesięć lat mentalności nędzarzy”, *ibidem*, nr 8, s. 74–87, cz. 4: „Karykatura dyktatury proletariatu”, *ibidem*, nr 9, s. 125–131. Ciekawym przyczynkiem do analizy ewolucji postrzegania rzeczywistości PRL przez Bieńkowskiego może być jego list z kwietnia 1970 r. do Mieczysława F. Rakowskiego (*List Władysława Bieńkowskiego do Mieczysława F. Rakowskiego*, wstęp M. Rakowski, *ibidem*, nr 6, 78–82).

⁶² W. Jedlicki, „Chamy” i „Żydy”, Warszawa 1981. Istotne znaczenie poznawcze ma komentarz Jerzego Eislera do tez stawianych przez Jedlickiego: J. Eisler, *Przedmowa do wydania krajowego* [w:] W. Jedlicki, *Klub Krzywego Koła*, Warszawa 1989, s. III–XII. Z tezami Jedlickiego polemizował również Antoni Zambrowski: *Revelacje wyssane z palca czyli puławianie i natolińczycy w 1956 roku*, „Warszawskie Zeszyty Historyczne” 1988, nr 2.

⁶³ K. Mijal, *Główna przyczyna klęski rewolucyjnego socjalizmu*, Warszawa 2000.

⁶⁴ *Jeszcze uderzą w stół*, „Polityka”, 26 XII 1992; *Komunizm wrócił*, „Nowe Państwo” 2001, nr 30. Informacje o rozpracowaniu Mijala i jego środowiska przez SB zawiera artykuł Piotra Gontarczyka *Ostatni prawdziwy komunista*, „Rzeczpospolita”, 13–14 IX 2003.

⁶⁵ J. Eisler, R. Kupiecki, *Na zakręcie historii – rok 1956*, Warszawa 1992; P. Machcewicz, *Polski rok 1956*, Warszawa 1993; W. Władyka, *Październik 56*, Warszawa 1994; Z. Rykowski, W. Władyka, *Polska próba. Październik '56*, Kraków 1989; T. Kisielewski, *Październik 56. Punkt odniesienia*, Warszawa 2001.

⁶⁶ K. Kloc, *Historia samorządu robotniczego w PRL 1944–1989*, Warszawa 1992; J. Skórzyński, *Upadek rad robotniczych*, „Zeszyty Historyczne” 1985, nr 74, s. 21–29.

⁶⁷ B. Mazur, *Ruch Wolnych Demokratów – geneza, program i działalność w oświateniu źródłowym (1956–1981)*, Opole 1986.

⁶⁸ K. Woźniakowski, *Między ubezwłasnowolnieniem a opozycją. Związek Literatów Polskich w latach 1949–1959*, Kraków 1990; H. Słabek, *Intelektualistów obraz własny w świetle dokumentów autobiograficznych. 1944–1989*, Warszawa 1997; B. Fijałkowska, *Polityka i twórcy (1948–1959)*, Warszawa 1984; *eadem*, *Sumienie narodu? Sprawy i ludzie kultury w Polsce Ludowej*, Wrocław 1985.

ówczesnych władz. O *sui generis* dysydenckiej strukturze, jaką było środowisko literackie skupione wokół pisma „Współczesność”, traktuje tekst Andrzeja Chaćcińskiego⁶⁹.

O działalności Klubu Krzywego Koła opowiada książka Witolda Jedlickiego, na ten temat publikował m.in. Jerzy Eisler⁷⁰. Zjawisko rewizjonizmu po Październiku '56 badał m.in. Andrzej Friszke⁷¹. Restytucję harcerstwa w 1956 r. przedstawił Krzysztof Persak⁷². O dysydenckim (od pewnego momentu) środowisku „walterowców” pisał m.in. Paweł Smoleński⁷³.

Od „Znaku” do protestów konstytucyjnych

Opozycja legalna

Działalność legalnej opozycji, jaką było Koło Poselskie „Znak”, poznamy z wywiadu z Januszem Zabłockim⁷⁴ czy z *Dzienników* Jerzego Zawieyskiego. O „Znaku” w latach 1957–1976 napisał monografię Maciej Łętowski. Wcześniej ukazały się inne jego teksty poświęcone tej problematyce⁷⁵. O roli i działalności Koła „Znak” pisali również m.in. Bożena Bankowicz, Jerzy Eisler, Andrzej Wielowieyski⁷⁶, a dokumenty dotyczące „Znaku” (poprzedzone bardzo obszernym wstępem monograficznym) opublikował w 2002 r. Andrzej Friszke. Pierwszym latom Koła poświęcony jest także jego artykuł w „Więzi”⁷⁷.

Opozycja niekoniecznie demokratyczna – mijalowcy i trockiści

Grzegorz Sołtysiak opublikował m.in. dokument MSW o działalności grupy zwolenników chińskiej wersji komunizmu (stronników Kazimierza Mijala). Z kolei informacje o tym, jak była postrzegana ta działalność przez ekipę Gomułki, znaleźć można w wywiadzie-rzecz, którego udzielił Sołtysiakowi Walery Namiotkiewicz⁷⁸.

⁶⁹ A. Chaćciński, *Nasza mała destabilizacja*, „Życie”, 14 VI 2001 i 21 VI 2001.

⁷⁰ W. Jedlicki, *Klub Krzywego Koła...*; J. Eisler, *Klub Krzywego Koła*, „Tygodnik Solidarność”, 11 I 1991.

⁷¹ A. Friszke, *Rewizjoniści*, „Tygodnik Solidarność”, 29 IX 1989; *idem*, *Lata sześćdziesiąte: nadzieje i rozczarowania*, *ibidem*, 6 X 1989.

⁷² K. Persak, *Odrodzenie harcerstwa w 1956 roku*, Warszawa 1996.

⁷³ P. Smoleński, *Dzieci rewolucji*, „Gazeta Wyborcza”, 15–16 VII 1995.

⁷⁴ Kamyk dawidowy. Z Januszem Zabłockim współsygnatariuszem interpelacji Koła Poselskiego ZNAK z marca 1968 roku rozmawia Maciej Łętowski, „Ład”, 6 III 1988.

⁷⁵ M. Łętowski, *Ruch i Koło Poselskie „Znak” 1957–1976*, Katowice 1998; *idem*, *Rok 1956 – narodziny ZNAK-u*, „Chrześcijanin w świecie” 1986, nr 157.

⁷⁶ B. Bankowicz, *Neopozytywizm – platforma ideowa ZNAK-u*, „Zeszyty Naukowe. Prace z Nauk Politycznych” 1991, z. 39; J. Eisler, „Reakcyjna resztówka” w *Sejmie PRL*, „Tygodnik Solidarność”, 16 III 1990; A. Wielowieyski, *Sekretarz, Prymas i żaba*, cz. 1–2, „Gazeta Wyborcza”, 17–18 i 24–25 VIII 2002.

⁷⁷ A. Friszke, *Koło posłów „Znak” w Sejmie PRL 1957–1976*, Warszawa 2002; *idem*, *Protest czy perwazja? Koło Posłów Znak w Sejmie PRL 1957–1961*, „Więź” 2002, nr 3, s. 97–109.

⁷⁸ *Paszkwilanci. Historia największej grupy opozycyjnej lat 60.*, oprac. G. Sołtysiak, „Przegląd Tygodniowy” 1996, nr 41; G. Sołtysiak, *Żołnierze partii*, „Gazeta Wyborcza”, 11 XII 1993; W. Namiotkiewicz, *Byłem sekretarzem Gomułki*, Warszawa 2002.

Relacje dotyczące grup trockistowskich opublikowano w „Karcie”⁷⁹, o echem swojej działalności dysydenckiej wspominał również Ludwik Hass⁸⁰.

„Komandosy”

Oprócz wymienionych już prac przekrojowych dotyczących Marca '68 i opozycji, o środowisku „komandosów” traktują m.in. prace Stefanii Sonntag i Anny Siwek⁸¹.

Ukazały się też wspomnienia przedstawicieli tego środowiska czy dotyczące ich dokumenty⁸², relacje i rozmowy z uczestnikami protestów marcowych (najczęściej związanych z „komandosami”). Charakter wspomnieniowo-analityczny ma praca Jacka Kuronia czy wywiad Daniela Cohn-Bendita z Adamem Michnikiem⁸³.

Ważne dla poznania klimatu intelektualnego panującego wśród „komandosów” są eseje Leszka Kołakowskiego⁸⁴ oraz teksty poświęcone działalności publicznej Kołakowskiego w latach sześćdziesiątych⁸⁵. Pracę komisji dyscyplinarnej Uniwersytetu Warszawskiego powołanej w związku z działalnością „komandosów” ukazuje tekst Marcina Kuli⁸⁶. Andrzej Friszke jest autorem artykułów omawiających nastroje na Uniwersytecie Warszawskim (zwłaszcza w działających tam strukturach PZPR) w okresie poprzedzającym Marzec '68 oraz nastroje i postawy społeczne już trakcie protestów⁸⁷. Cenny dla badań nad opozycją materiał zawierają dwa tomy wydane z okazji sesji zorganizowanej w trzydziścielecie Marca, opracowane przez Marcina Kulę, Piotra Osękę i Marcina Zarembę⁸⁸, oraz teksty

⁷⁹ G. Sołtysiak, *Trockiści*, „Karta” 1992, nr 7.

⁸⁰ L. Hass, *Cenzura i inne mechanizmy sterowania historykami w latach PRL* [w:] *Cenzura PRL. Relacje historyków*, Warszawa 2000.

⁸¹ S. Sonntag, *Rola komandosów w ruchu studenckim 1968 roku*, „Studia i materiały z dziejów opozycji i oporu społecznego” 1999, t. 2; A. Siwek, *Uniwersytet Warszawski w marcu '68*, Warszawa 1989.

⁸² A. Zambrowski, *Zamiast przedmowy*, „Krytyka” 1980, nr 6; *Jak hartowała się stal. Z Antonim Zambrowskim rozmawia Maciej Łętowski*, „Ład”, 12 II 1989; *Robiliśmy to w swoim imieniu. Rozmowa z Sewerynem Blumsztajnem*, „Res Publica” 1988, nr 8; A. Mencwel, *Komandos demaskuje komandosów*, „Mysł Polska” 2001, nr 11, s. 13 (jest to przedruk oświadczenia Andrzeja Mencwela złożonego dla władz PRL w 1968 r. z aneksu z książki Kazimierza Kąkola o Marcu '68). Por. K. Kąkol, *Marzec 68 – inaczej*, Warszawa 1998.

⁸³ [J. Kuroń], *Spór o wydarzenia marcowe*, „Zeszyty Historyczne” 1973, nr 24, s. 3–30; *Pewien polski etos (z Adamem Michnikiem rozmawia Dany Cohn-Bendit)*, „Kontakt” 1988, nr 6; *Krajobraz po szoku*, red. E. Żylińska [A. Mieszczanek], [Warszawa 1989]; J. Wiszniewicz, *Z Polski do Izraela. Rozmowy z pokoleniem '68*, Warszawa 1992.

⁸⁴ L. Kołakowski, *Pochwała niekonsekwencji. Pisma rozproszone z lat 1955–1968*, oprac. Z. Mentzel, Warszawa 1989.

⁸⁵ W. Władyka, *Usunięcie Leszka Kołakowskiego z partii w 10 rocznicę października '56*, „Mówią wieki” 1991, nr 8; *Stenogram wystąpienia prof. Kołakowskiego*, *ibidem*.

⁸⁶ M. Kula, *Gra z władzą (przypadek pewnej dyscyplinarnej)* [w:] *Komunizm. Ideologia, system, ludzie*, red. T. Szarota, Warszawa 2001.

⁸⁷ A. Friszke, *Nad genezą. Konflikt w PZPR na Uniwersytecie Warszawskim 1965–1967* [w:] W. Brus [i in.], *Polskie przemiany. Uwarunkowania i spory. Refleksje z okazji jubileuszu profesora Tadeusza Kowalika*, Warszawa 2002, s. 32–66; *idem*, *Ruch protestu w marcu 1968 (w świetle raportów MSW dla kierownictwa PZPR)*, „Więź” 1994, nr 3.

⁸⁸ *Marzec 1968. Trzydzieści lat później. Referaty*, t. 1, red. M. Kula, P. Osęka, M. Zaremba, Warszawa 1998. Tom ten zawiera m.in. następujące teksty przydatne w badaniach nad opozycją lat sześć-

o charakterze rocznicowym⁸⁹. W 1971 r. ukazała się książka Marii Osiadacz *Sąd orzekł*, zawierająca także jej reportaże sądowe z procesu „komandosów”, poprzedzona wstępem Kazimierza Kąkola. Publikacja ta będzie dobrym źródłem do badań nad propagandą części obozu władzy w 1968 r.⁹⁰

„Taternicy”

Paryska „Kultura” zamieściła w 1971 r. analizę procesu „taterników”, opis jego przebiegu oraz zeznania (np. Jakuba Karpińskiego, Macieja Kozłowskiego), a następnie materiały z rozprawy rewizyjnej w kwietniu 1971 r.⁹¹ Istotne informacje na temat „taterników” zawiera wspomnieniowa książka Jakuba Karpińskiego⁹². Ciekawy artykuł o procesie „taterników” ukazał się w „Gazecie Polskiej” w styczniu 2002 r.⁹³, wcześniej publikowano na ten temat m.in. w „Życiu”⁹⁴. Echa procesu „taterników” pojawiają się też w opracowaniach i publikacjach na temat paryskiej „Kultury”⁹⁵.

Organizacja Ruch

Autorem największego opracowania dotyczącego Ruchu⁹⁶ i popularyzatorem jego historii jest Stefan Niesiołowski, opisujący w licznych artykułach zarówno

dziesiątych, a zwłaszcza środowiskiem „komandosów”: J. Kochanowicz, *Marzec 1968 i życie intelektualne Uniwersytetu*; K. Kersten, *Marzec 1968 a postawy intelektualistów wobec komunizmu*; D. Gawin, *Potęga mitu. O stylu politycznego myślenia pokolenia Marca 68*; J. Karpiński, „*Krótkie śpięcie*” o obrazach marca 1968 roku; J. Eisler, *Dzisiejszy stan badań historycznych nad Marcem 68*; A. Friszke, *Trudny egzamin. Koło Posłów Znak w okresie Marca 68*. Szczególnie interesujący dla badań nad opozycją jest zwłaszcza esej Dariusza Gawina pokazujący, jak ewoluowało wyobrażenie pokoleniowe na temat postaw w 1968 r., i wpływ tego wyobrażenia na tworzenie się struktur opozycyjnych w latach siedemdziesiątych, a nawet życie polityczne III RP. Ważny dla tematyki niniejszego tekstu jest również przedstawiony przez Jerzego Eislera stan badań. Cennym dopełnieniem tomu referatów jest drugi tom zawierający źródła – *Marzec 1968. Trzydzieści lat później. Dzień po dniu w raportach SB oraz Wydziału Organizacyjnego KC PZPR*, t. 2, oprac. M. Zaremba, Warszawa 1998. Są to przede wszystkim materiały Wydziału Organizacyjnego KC PZPR i Departamentu III MSW o nastrojach w poszczególnych środowiskach w marcu 1968 r.

⁸⁹ I. Krzemiński, *Co się wydarzyło w Marcu 68 roku?*, „Powściągliwość i Praca” 1988, nr 3; *Czy istnieje pokolenie marcowe?*, „Więź” 1988, nr 3; J. Bardach, *U źródeł Marca*, „Polityka”, 31 III 1990; M. Rosalak, *Pamiętnik z Marca*, „Tygodnik Demokratyczny”, 6 III 1988; R. Terlecki, *Krakowski Marzec 1968*, „Tygodnik Powszechny”, 6 III 1988.

⁹⁰ M. Osiadacz, *Sąd orzekł*, Warszawa 1971. Oprócz tekstu o procesie „komandosów” znajduje się tam również materiał o procesie „taterników”, pod wymownym tytułem *Kulturyści. Sui generis* polemiką z książką Marii Osiadacz jest list Antoniego Zambrowskiego do ówczesnego redaktora naczelnego „Polityki” prostujący przekłamania związane z procesem „komandosów”. A. Zambrowski, *Metamorfozy albo kameleon wybrakowany (wstęp M. Rakowski)*, „Dziś” 1991, nr 6, s. 118–128.

⁹¹ *Proces przeciw książkom*, „Kultura” (Paryż) 1971, nr 11, s. 98–113; *Jeszcze o procesie „taterników”*, *ibidem*, nr 12, 108–111.

⁹² J. Karpiński, *Taternictwo nizinne*, Lublin 2002.

⁹³ *Oskarżony Jerzy Giedroyc*, „Gazeta Polska”, 2 I 2002.

⁹⁴ J. Morawski, *Taternicy*, „Życie”, 10–11 X 1998.

⁹⁵ Np. E. Berberysz, *Książę z Maison-Laffitte*, Gdańsk 1995; A. Kaczyński, *Polski dworek pod Paryżem*, „Rzeczpospolita”, 30 XI 1996.

⁹⁶ E. Ostrołęcka [S. Niesiołowski], *„Ruch” przeciw totalizmowi*, Warszawa 1989.

działalność organizacji⁹⁷, jak i dalsze losy jej uczestników⁹⁸. Przede wszystkim wspomnienia i relacje zawiera materiał o Ruchu zamieszczony w „Karcie”⁹⁹. Na łamach „Gazety Wyborczej” teksty o roli i znaczeniu tej organizacji dla dziejów opozycji demokratycznej w PRL zamieścili Stefan Niesiołowski i Joanna Szczęsna¹⁰⁰. W 2003 r. artykuł na ten temat znalazł się w publikacji zbiorowej IPN o opozycji i oporze społecznym w Łodzi w latach 1956–1981¹⁰¹. W latach dziewięćdziesiątych w „Polityce” zamieszczono artykuł zawierający materiały SB świadczące o inwigilacji środowiska literackiego związanego z listem z 1971 r. w obronie skazanych przywódców Ruchu¹⁰². Informacje o działalności Ruchu znaleźć można w artykułach opisujących jego twórców i uczestników – Ewa Polak-Pałkiewicz opublikowała w „Arcanach” tekst o rodzinie Czumów, im również poświęcony został szkic Joanny Podgórskiej w „Polityce”; w „Tygodniku Solidarność” przedstawiono sylwetkę Emila Morgiewicza¹⁰³. O Ruchu pisano też na łamach „Nowego Państwa”¹⁰⁴.

Na dzisiejszą ocenę działalności konspiratorów z Ruchu może wpłynąć uzasadnienie wyroku Sądu Najwyższego z 14 stycznia 2002 r., który w związku z wniesioną przez ministra sprawiedliwości kasacją w listopadzie 2001 r. uchylił wyroki skazujące członków tej organizacji z października 1971 r.¹⁰⁵

Bracia Kowalczykowie

Głośna sprawa Jerzego i Ryszarda Kowalczyków, którzy w październiku 1971 r. w proteście przeciwko systemowi komunistycznemu wysadzili aulę Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu, uniemożliwiając w ten sposób uroczystość z okazji święta MO i SB, doczekała się kilku tekstów. Sprawozdanie z procesu Kowalczyków zamieściła paryska „Kultura”¹⁰⁶. W 2001 r. szkic o postawie braci zamieściła „Polityka”, sprawa ta była również poruszana przy okazji skargi kasacyjnej prokuratora generalnego z czerwca 2001 r.¹⁰⁷

⁹⁷ S. Niesiołowski, *Antykomuniści*, „Wprost” 1997, nr 44; *idem*, *Spojrzenie wstecz. Refleksje w rocznicę „Ruchu”*, „Tygodnik Powszechny” 1996, nr 41; *idem*, *Mijają lata. Z dziejów myśli niezależnej w PRL*, „Rzeczpospolita”, 14 I 1995; *idem*, *Organizacja „Ruch”*, „Tygodnik AWS” 1998, nr 26; *idem*, *Organizacja „Ruch”*, „Więź” 1990, nr 1.

⁹⁸ *Idem*, *W więzieniu w Barczewie*, „Ład”, 26 III – 2 IV 1989; *idem*, „Ruch” w więzieniu. *Konspiratorzy w państwie Gomułki*, „Wprost” 1999, nr 28.

⁹⁹ „Ruch” wobec stabilizacji, oprac. P. Śmiłowicz, „Karta” 1996, nr 20, s. 73–107.

¹⁰⁰ S. Niesiołowski, *Ruch w przyszłość*, „Gazeta Wyborcza”, 26 X 1999; J. Szczęsna, *Płomyk w nocy*, *ibidem*.

¹⁰¹ P. Byszewski, *Niepodległościowa organizacja „Ruch” (1965–1970)* [w:] *Opozycja i opór społeczny w Łodzi 1956–1981*, red. K. Lesiakowski, Warszawa 2003.

¹⁰² *Sluchanie twórców*, oprac. A. Garlicki, „Polityka”, 13 XI 1993.

¹⁰³ E. Polak-Pałkiewicz, *Mówiono, że politykujemy, my walczyliśmy o życie*, „Arcana” 1997, nr 3, s. 121–129; J. Podgórska, *Podpalić Lenina*, „Polityka” 2002, nr 13; B. Sulek-Kowalska, *Mijają lata*, „Tygodnik Solidarność” 1995, nr 5.

¹⁰⁴ P. Byszewski, *Proces Ruchu*, „Nowe Państwo” 1996, nr 43–44.

¹⁰⁵ J. Ordyński, *Historia przyznała im rację*, „Rzeczpospolita”, 15 I 2002; *Wyrok z dnia 14 stycznia 2002 (sygn. akt II KKN 456/00)*, *ibidem*, 14 I 2002. Por. E. Siedlecka, *Ruch bez przemocy*, „Gazeta Wyborcza”, 15 I 2002.

¹⁰⁶ *Sprawa braci Kowalczyków*, „Kultura” 1973, nr 1, s. 65–69.

¹⁰⁷ M. Urbanek, *Stłumiony wybuch*, „Polityka” 2001, nr 40; M.T. Nowak, *Kasacja bubel*, „Gazeta Wyborcza”, 9 I 2001; zob. też R. Mazurek, *Śni mi się więzienie*, „Nowe Państwo” 2000, nr 50.

Niezależne środowiska i osoby

Informacje o działalności Związku Młodych Demokratów zawiera wywiad udzielony przez jego lidera Karola Głogowskiego¹⁰⁸.

Pierwsze procesy polityczne po Październiku – Hanny Szarzyńskiej-Rewskiej i Anny Rudzińskiej – zostały opisane na łamach reaktywowanego w 1989 r. „Po prostu”¹⁰⁹. O procesie Hanny Rewskiej pisał również Andrzej Friszke¹¹⁰. Anna Rudzińska złożyła relację na temat swojego aresztowania i sprawy sądowej. Na łamach paryskiej „Kultury” ukazał się tekst wspomnieniowy Jana Józefa Lipskiego o jej procesie. W 2003 r. opublikowano pamiętniki Anny Rudzińskiej opracowane przez jej córkę Teresę Bochwic¹¹¹. Procesom politycznym lat sześćdziesiątych (m.in. Melchiora Wańkowicza, Jana Nepomucena Millera i Januarego Grzędzińskiego) poświęcili swoje artykuły Aleksandra Ziółkowska¹¹² i Andrzej Cubała¹¹³.

Zbiór szkiców Aliny Lisieckiej *Mandaryni i gryzipiórki* ukazuje przenikanie się środowisk literackich i dysydenckich w latach sześćdziesiątych¹¹⁴. O polityce PZPR wobec środowiska literatów w latach 1964–1967 pisał Michał Osypowicz, o Liście 34 zaś m.in. Krzysztof Woźniakowski. Studium porównawcze postaw literatów wobec władzy w latach 1945–1968 przedstawił w swoim szkicu Konrad Rokicki¹¹⁵. O tym, jak władze traktowały twórczość „niepokornych” literatów, dowiedzieć się można z opublikowanej przez Andrzeja Garlickiego notatki Wydziału Kultury KC PZPR z 1970 r. dotyczącej powieści Jerzego Andrzejewskiego *Miazga*¹¹⁶.

O środowisku hippisów w PRL pisał m.in. Ryszard Terlecki¹¹⁷, a w „Rzeczpospolitej” ukazał się na ten temat dwuczęściowy reportaż¹¹⁸. Działaniom i postawom opozycyjnym wobec systemu komunistycznego na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych poświęcony jest szkic o Januszu Krupskim w „Gazecie Polskiej”¹¹⁹. Niezależny ruch studencki w latach siedemdziesiątych opisywali m.in. Jacek Czaputowicz i Antoni Łepkowski¹²⁰. Szkic biograficzny o Wojciechu Ziemińskim to przyczynek do historii środo-

¹⁰⁸ Szczelina demokracji. Rozmowa z Karolem Głogowskim, „Tygiel Kulturalny” 1996, nr 10/11, s. 20–23.

¹⁰⁹ Pierwsza polityczna. Rozmowa z Anną Rudzińską, „Po prostu”, 22 III 1990; J.J. Lipski, *Proces Anny Rudzińskiej i Klub Krzywego Koła*, *ibidem*, 12 III 1990.

¹¹⁰ A. Friszke, *Sprawa Hanny Rewskiej*, „Zeszyty Historyczne” 1996, z. 117, s. 185–195.

¹¹¹ J.J. Lipski, *Proces Anny Rudzińskiej i Klub Krzywego Koła*, „Kultura” 1999, nr 7/8, s. 167–170; A. Rudzińska, „O moją Polskę”. *Pamiętniki 1939–1991*, wstęp i oprac. T. Bochwic, Łódź 2003.

¹¹² A. Ziółkowska, *Historia pewnego procesu*, „Przegląd Katolicki”, 14–21 VIII 1988; na ten sam temat ukazała się również publikacja książkowa: A. Ziółkowska, *Proces Melchiora Wańkowicza 1964*, Warszawa 1990.

¹¹³ A. Cubała, *Gomułkowskie procesy*, „Prawo i Życie”, 10 II 1990.

¹¹⁴ A. Lisiecka, *Mandaryni i gryzipiórki. Wstęp do pamiętnika*, Londyn 1973.

¹¹⁵ M. Osypowicz, *Polityka KC PZPR wobec pisarzy w latach 1964–1967*, „Teki Historyka” 1997, z. 9, s. 85–99; K. Woźniakowski, „List 34” i literaci, „Zdanie” 1988, nr 6; K. Rokicki, *Literaci a partia 1945–1968* [w:] *PRL – trwanie i zmiana*, red. D. Stola, M. Zaremba, Warszawa 2003.

¹¹⁶ *Miazdzenie „Miazgi”* [w:] *Z tajnych archiwów*, red. A. Garlicki, Warszawa 1993, s. 359–367.

¹¹⁷ R. Terlecki, *Make love not war*, „Życie” 22–23 VIII 1998.

¹¹⁸ G. Łyś, *Bunt cherubinów*, cz. 1–2, „Magazyn” „Rzeczpospolitej”, 1–8 III 2002.

¹¹⁹ E. Zarzycka, *Kazali mi nie podskakiwać. Życie w konspirze*, „Gazeta Polska” 2000, nr 47.

¹²⁰ J. Czaputowicz, A. Łepkowski, *Niezależny ruch studencki w latach 1972–1976*, „Więź” 1991, nr 2, s. 120–130.

wisk niepodległościowych¹²¹. Dramatyczny protest Ryszarda Siwca przeciwko inwazji wojsk Układu Warszawskiego na Czechosłowację w 1968 r. przypominał ostatnio Jerzy Eisler¹²².

Opozycja w latach 1976–1980

Oprócz wzmiankowanych w pierwszej części opracowań, z prac przekrojowych dotyczących lat 1976–1980 warto wymienić wydane w Krakowie szkice o opozycji drugiej połowy lat siedemdziesiątych, teoretyczne studium Jana Drewnowskiego czy żartobliwy tekst Igora Zalewskiego o zaburzeniach osobowości w środowiskach opozycyjnych¹²³. Andrzej Friszke napisał tekst o uwarunkowaniach społecznych powstania niezależnych struktur¹²⁴. O relacjach między opozycją polityczną a Kościołem katolickim traktuje praca Andrzeja Anusza¹²⁵.

Część prac ma charakter regionalny. Książka o opozycji w Małopolsce jest przede wszystkim monumentalną publikacją źródłową; ze względu na zawarty we wstępie przegląd stanu badań i przemyślaną prezentację materiału (w większości publikowanego po raz pierwszy) stanowi źródłowe kompendium informacji nie tylko o małopolskich środowiskach opozycyjnych¹²⁶. Praca dotycząca Gdańska zawiera artykuły poświęcone tworzeniu się struktur opozycyjnych oraz teksty o różnicach ideowych między poszczególnymi ugrupowaniami, np. Komitetem Samoobrony Społecznej „KOR” i Ruchem Młodej Polski¹²⁷.

Analizę tematyczną zagadnień związanych z koncepcjami polityki międzynarodowej czy myślą polityczną opozycji podjęli Michał Śliwa i Krystyna Rogaczewska¹²⁸, a także autorzy tomu studiów *Antykomunizm po komunizmie*¹²⁹. Na

¹²¹ A. Gargas, *Przypadki „pożytecznego szaleńca”*, „Gazeta Polska” 1998, nr 46.

¹²² J. Eisler, *Ryszard Siwiec – czyli historia pewnego protestu*, „Gazeta Polska” 2003, nr 36, s. 18.

¹²³ *Solidarność. Kruszenie muru*, red. T. Gąsowski, A. Roliński, W.W. Wiśniewski, Kraków 2000; J. Drewnowski, *Władza i opozycja. Próba interpretacji historii politycznej Polski Ludowej. (Artykuł dyskusyjny)*, „Zeszyty Historyczne” 1978, nr 46, s. 71–125; por. lekko zmodyfikowaną wersję tego tekstu: J. Drewnowski, *Władza i opozycja. Próba interpretacji historii politycznej Polski Ludowej*, Londyn 1979; I. Zalewski, *Historia szaleństwa w dobie opozycji*, „Życie”, 18–19 I 1997.

¹²⁴ A. Friszke, *Kryzys nowej umowy społecznej, narodziny kultury niezależnej (lata 1976–1980)* [w:] *Do i od socjalizmu. Dwa przełomy w ciągu półwiecza w Polsce*, red. A. Siciński, Warszawa 1998.

¹²⁵ A. Anusz, *Przytulisko. Kościół katolicki wobec opozycji politycznej w Polsce w latach 1976–1980*, Warszawa 2000.

¹²⁶ *Opozycja małopolska w dokumentach 1976–1980*, oprac. A. Roliński, Kraków 2003. Dokumenty ułożono według następujących tematów: „W kręgu opozycji”, „W kręgu Kościoła katolickiego”, „W kręgu komunistycznej władzy” i „Małopolska”. Wewnątrz każdej z tych grup zachowano układ chronologiczny. Warto podkreślić, że jest również bardzo różna proveniencja dokumentów – od materiałów z archiwów prywatnych i kościelnych po materiały operacyjne SB. Publikacja ta została ostatnio wnikliwie omówiona przez Henryka Głębockiego, *Krakowscy „cisi” i „gęgacze” (1976–1980)*, „Arcana” 2003, nr 3/4, s. 126–146.

¹²⁷ *Opozycja antykomunistyczna w Gdańsku (1976–1980). O pomorskim modelu obrony czynnej*, red. L. Mażewski, W. Turek, Gdańsk 1995. Zob. też: L. Mażewski, W. Turek, *Pomorski model obrony czynnej. Myśl polityczna opozycji antykomunistycznej w Gdańsku (1976–1989)*, „Myśl Konserwatywna” 1997, nr 1, s. 71–88.

¹²⁸ M. Śliwa, *Idee polityczne opozycji antykomunistycznej w Polsce (1976–1989)*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny” 2000, z. 9, s. 115–132; K. Rogaczewska, *Niemcy w myśli polskiej opozycji w latach 1976–1989*, Wrocław 1998.

¹²⁹ *Antykomunizm po komunizmie*, red. J. Kłoczkowski, Kraków 2000.

łamach „Głosu” na początku lat dziewięćdziesiątych ukazały się teksty autorów proponujących własną systematyzację opozycji przedsiempniowej i jej wkładu w życie polityczne III RP¹³⁰.

Informacje o tym, jak kształtująca się opozycja była postrzegana przez władze, znaleźć można we wspomnieniach i relacjach ówczesnych decydentów¹³¹. O stosunku władz do opozycji w drugiej połowie lat siedemdziesiątych informują również książki i broszury o charakterze analityczno-propagandowym, które powstawały w badawczych agendach PZPR i MSW (część wymienilem w pierwszej części artykułu)¹³².

Kształtowanie się struktur opozycyjnych

Organizowanie się środowisk w związku z planowanymi zmianami w Konstytucji PRL opisane jest w wymienionych syntezach dziejów PRL. Dokładnie omówił je w swej monografii opozycji demokratycznej Andrzej Friszke, opublikował również artykuł na ten temat w „Więzi”¹³³. Opozycyjną aktywność środowisk literackich i reakcje władz przedstawił w licznych artykułach Andrzej Krajewski; niebawem ukaze się na ten temat jego książka¹³⁴.

Komitet Obrony Robotników i Komitet Samoobrony Społecznej „KOR”

Ukazały się dotychczas dwie monografie Komitetu Obrony Robotników – Jana Józefa Lipskiego, zawierająca szereg dokumentów, i Roberta Zuzowskiego¹³⁵. O genezie tego ruchu społecznego traktują m.in. artykuły Jana Skórzyńskiego¹³⁶ oraz Pawła Tomczyka, które pokazują zwłaszcza osobiste motywacje zaangażowania się w działalność opozycyjną czy podstawy współdziałania odmiennych ideowo osób i środowisk¹³⁷.

¹³⁰ Szczególnie krytycznie omawiali oni tzw. nurt rewizjonistyczny przeciwstawiany tzw. nurtowi tradycjonalistycznemu. K. Trapistów, *Opozycja, zdjęcie próbne*, „Głos” 1990, nr 56/57, s. 63–74; W. Bogaczyk, *Dwa nurty*, *ibidem*, nr 56/57, s. 74–79.

¹³¹ Np. J. Tejchma, *Kulisy dymisji. Z dzienników ministra kultury 1974–1977*, Kraków 1991; P. Jaroszewicz, *Przerywam milczenie... 1939–1989*, Warszawa 1991; J. Rolicki, *Edward Gierek. Przerwana dekada*, Warszawa 1990.

¹³² Np. W. Rehan, *Mysł społeczno-polityczna ugrupowań opozycyjnych w Polsce w latach 1976–1981*, Warszawa 1987; W. Zieliński, *Zorganizowane ugrupowania antysocjalistyczne (1976–1985)*, Warszawa 1987; W. Wiśnicki, *KSS „KOR” i KP – rzecznicy konfrontacji*, Warszawa 1982; F. Bielak, A. Peplowski, *Polska emigracja polityczna 1976–1984*, Warszawa 1986.

¹³³ A. Friszke, *Protesty przeciwko poprawkom do konstytucji w 1976*, „Więź” 1994, nr 10, s. 212–229.

¹³⁴ A. Krajewski, *Zbieranie sił. Twórcy przeciwko zmianom w konstytucji PRL*, „Rzeczpospolita”, 6 II 2002; *idem*, *Między współpracą a oporem. Twórcy kultury wobec systemu politycznego PRL*, Warszawa 2003; *idem*, *Wrocławska opozycja przed „Solidarnością”* [w:] *Wrocławskie studia z historii najnowszej*, red. W. Wrzesiński, t. 7, Wrocław 1999, s. 243–250.

¹³⁵ J.J. Lipski, *KOR*, Londyn 1983; R. Zuzowski, *Komitet Samoobrony Społecznej KOR. Studium dysydemizmu i opozycji politycznej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1996; por. *idem*, *Political dissent and opposition in Poland. The Worker’s Committee „KOR”*, Westport 1992.

¹³⁶ J. Skórzyński, *W obronie robotników*, „Tygodnik Solidarność”, 24 VI 1989.

¹³⁷ P. Tomczyk, *Skrót w życiorysie*, „Magazyn” „Rzeczpospolitej”, 29 VI 2001; *idem*, *Najmniejszy wspólny mianownik*, „Rzeczpospolita”, 28 IX 2001.

Dokumenty KOR i KSS „KOR” zebrał i opracował Andrzej Jastrzębski¹³⁸. Wiele dokumentów korowskich zawiera omówiony we wstępie wybór źródeł Hemmerlinga i Nadolskiego, a działania władz wobec tego środowiska przedstawiają dokumenty zebrane przez Łukasza Kamińskiego i Pawła Piotrowskiego. O relacjach między opozycją a Kościołem traktuje tekst Adama Michnika z 1977 r., proponujący płaszczyzny dialogu między Kościołem katolickim a tzw. lewicą laicką¹³⁹.

W 1996 r. na łamach „Karty” ukazał się reportaż historyczny o ludziach KOR, oparty na relacjach jego członków¹⁴⁰. W „Zeszytach Historycznych” swoją współpracę z Komitetem wspominała Anna Rudzińska¹⁴¹.

Informacje o funkcjonowaniu Komitetu i jego roli znaleźć można w licznych pracach wspomnieniowych czy wywiadach z osobami związanymi z tym środowiskiem. Opozycji przedsierniowej poświęcona jest część wywiadów przeprowadzonych przez Ewę Kondratowicz z kobietami zaangażowanymi w działalność niezależną w latach osiemdziesiątych¹⁴². O represjach wobec KSS „KOR” pisała w drugim obiegu m.in. Aniela Steinsbergowa¹⁴³.

Dokument prezentujący strategię władz wobec KOR opublikowali Marcin Zaremba i Andrzej Paczkowski, a wytyczne MSW z 1977 r. dotyczące działań wobec opozycji przygotował do druku Grzegorz Waligóra¹⁴⁴. Tenże historyk opublikował tekst o korowskich koncepcjach geopolitycznych¹⁴⁵. Kwestię pamięci historycznej Komitetu podejmowali m.in. Adam Michnik, Artur Domosławski i Andrzej Osęka¹⁴⁶.

Studencki Komitet Solidarności

Materiały źródłowe dotyczące okoliczności zabójstwa Stanisława Pyjasa oraz walki o prawdę o tej zbrodni zostały zamieszczone w książce *Czy ktoś przebiję*

¹³⁸ *Dokumenty Komitetu Obrony Robotników i Komitetu Samoobrony Społecznej „KOR”*, wstęp i oprac. A. Jastrzębski, Warszawa–Londyn 1994. Publikacją o charakterze źródłowym jest również *Ruch oporu. Komitet Obrony Robotników*, Paryż 1977.

¹³⁹ A. Michnik, *Kościół, lewica, dialog*, Paryż 1977.

¹⁴⁰ *KOR wśród antyków*, oprac. P. Śmiłowicz, „Karta” 1996, nr 18, s. 74–84.

¹⁴¹ A. Rudzińska, *Mój KOR. Czerwiec 1976 – styczeń 1980*, „Zeszyty Historyczne” 1999, z. 130, s. 127–152.

¹⁴² J. Rolicki, *Zbigniew Bujak. Przepraszam za Solidarność*, Warszawa 1991; W. Kulerski, *Bez tytułu*, Warszawa 1990; *Na początku był KOR. Z Henrykiem Wujcem rozmowę przeprowadził Krzysztof Lubczyński*, „Dziś” 2001, nr 10, s. 16–23; A. Kowalska, *Folklor tamtych lat*, „Zeszyty Historyczne” 1987, z. 80; E. Kondratowicz, *Szminka na sztandarze. Kobiety Solidarności 1980–1989*, Warszawa 2001.

¹⁴³ A. Steinsbergowa, *Proces KSS „KOR” – refleksje i analogie*, Warszawa 1983.

¹⁴⁴ „*Zawężona represja*”. *Co robić z Komitetem Obrony Robotników?*, oprac. A. Paczkowski, M. Zaremba, „Więź” 2001, nr 8, s. 139–150; G. Waligóra, *Zalecenia gen. A. Krzysztoporskiego dotyczące postępowania wobec Komitetu Obrony Robotników i środowisk studenckich po zabójstwie Stanisława Pyjasa*, „Studia i materiały z dziejów opozycji i oporu społecznego” 2003, t. 5 [w druku].

¹⁴⁵ G. Waligóra, *Położenie geopolityczne i problem niepodległości w myśli politycznej środowiska KOR*, „Studia i materiały z dziejów opozycji i oporu społecznego” 1999, t. 2, s. 83–95.

¹⁴⁶ A. Michnik, *KOR i Solidarność*, „Zeszyty Historyczne” 1985, nr 74, s. 67–106; A. Domosławski, *Hieny, zdrajcy, terroryści*, „Gazeta Wyborcza”, 22–23 IX 2001; P. Morga [A. Osęka], *KOR – szkoła wolności*, „Zeszyty Historyczne” 1984, nr 68, s. 48–65.

ten mur? *Sprawa Stanisława Pyjasa*¹⁴⁷. Monografię Studenckiego Komitetu Solidarności napisał Henryk Głębocki, wcześniej ukazało się kilka jego artykułów na ten temat ukazujących różne zagadnienia związane z SKS¹⁴⁸. Popularny artykuł na temat SKS ukazał się w „Polityce”¹⁴⁹. Do źródeł SKS nawiązał artykuł Józefa Marii Ruszara o duszpasterstwie dominikańskim w Krakowie¹⁵⁰.

W 2002 r. w „Arcanach” zostały zamieszczone materiały oparte na dotychczas nieznanymi dokumentach SB, pokazujące inwigilację i prześladowanie środowiska studenckiego w Krakowie¹⁵¹. Dokument dotyczący działań SB przeciwko środowisku SKS opublikował Marcin Zaremba¹⁵². W „Tygodniku Powszechnym” w 2001 r. ukazał się artykuł o rozpracowywaniu SKS przez SB w latach 1976–1979, wykorzystujący opracowanie wykonane w Wyższej Szkole Oficerskiej MSW w Legionowie¹⁵³.

O problemach wymiaru sprawiedliwości z osądzeniem winnych śmierci Stanisława Pyjasa pisał na łamach „Rzeczpospolitej” Jerzy Morawski¹⁵⁴. Współpraca Lesława Maleszki z SB była kanwą dyskusji redakcyjnej w „Więzi”¹⁵⁵ i punktem wyjścia artykułu Henryka Głębockiego o działaniach SB w środowisku studenckim¹⁵⁶.

Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela

Artykuł monograficzny poświęcony ROPCiO opublikował Grzegorz Wali-góra¹⁵⁷. Dwa popularne teksty o Ruchu Obrony wymienione zostały we wstępie niniejszego artykułu. Do działalności w ROPCiO nawiązali w swoich wspomnieniach Stefan Niesiołowski i bracia Czumowie¹⁵⁸. Przydatne w badaniach nad tym środowiskiem mogą być także prace Leszka Moczulskiego przedstawione poni-

¹⁴⁷ *Czy ktoś przebiję ten mur? Sprawa Stanisława Pyjasa*, wstęp i oprac. F. Pyjas, A. Roliński, J. Szarek, Kraków 2001.

¹⁴⁸ H. Głębocki, *Studencki Komitet Solidarności w Krakowie 1977–1980*, Warszawa 1994; *idem*, *Działalność SKS w Krakowie 1977–1980*, „Więź” 1994, nr 6; *idem*, *Śmierć Stanisława Pyjasa i powstanie SKS*, *ibidem* 1992, nr 5.

¹⁴⁹ A. Szostkiewicz, *Czarny marsz*, „Polityka” 2002, nr 48.

¹⁵⁰ J. Ruszar, *Duszpasterstwo Akademickie Dominikanów w Krakowie* „Beczka”, „Więź” 1982, nr 3, s. 67–81.

¹⁵¹ „Arcana” 2002, nr 4/5: „Biblia” *Służby Bezpieczeństwa: Instrukcja 006/70*, wstęp H. Głębocki; J. Szarek, *Sprawa Operacyjnego Rozpracowania „Naprawiacze”*; H. Głębocki, *SB wobec niezależnego ruchu studenckiego w Krakowie (1976–1980)*; *Zarobki tajnych współpracowników SB w Krakowie*.

¹⁵² *Scenki z pracy SB w 1978 r. Kierunek na nękanie*, oprac. M. Zaremba, „Polityka”, 27 VI 1998.

¹⁵³ K. Burnetko, *Pyjas i nie tylko*, „Tygodnik Powszechny” 2001, nr 28.

¹⁵⁴ J. Morawski, *Proces z dokumentów*, „Rzeczpospolita”, 27 VI 2000; *idem*, *W zawieszaniu*, *ibidem*, 14–15 VII 2001; na ten temat także: W. Gadowski, *Mordercy zostawiają ślad*, „Gazeta Polska” 1998, nr 46; *idem*, *Morderców było kilku. Prawda o śmierci Stanisława Pyjasa*, *ibidem*, 1999, nr 29.

¹⁵⁵ *Polskie „biesy”? O sprawie „Ketmana” dyskutują Zbigniew Nosowski, Andrzej Friszke, Tomasz Wiścicki, Inka Słodkowska*, „Więź” 2000, nr 2, s. 27–39. Por. oświadczenie Lesława Maleszki *Byłem Ketmanem*, „Gazeta Wyborcza”, 13 XI 2001.

¹⁵⁶ H. Głębocki, *Sprawa Stanisława Pyjasa. „Ketman”, „Zbyszek” i inni*, „Arcana” 2001, nr 6, s. 65–71.

¹⁵⁷ G. Wali-góra, *Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela w Polsce (1977–1981) z perspektywy 25-lecia*, „Sowiniec” 2002, nr 21, s. 75–90.

¹⁵⁸ S. Niesiołowski, *Prostą drogą. O Polskę z Bogiem*, Warszawa 1993; H. Czuma [i in.], *Wspomnienia z PRL*, Lublin 2001.

zej, wspomnieniowa publikacja Romualna Szeremietiewa oraz wzmiankowana już praca Bogusława Mazura¹⁵⁹.

Konfederacja Polski Niepodległej

W latach osiemdziesiątych ukazała się praca związanego z aparatem represji Mariana Reniaka, której celem było głównie zniesławienie środowiska KPN¹⁶⁰. W podobnej konwencji utrzymana jest książka Wiesława Rehana¹⁶¹. Oprócz wymienionego we wstępie wywiadu-rzeki z Leszkiem Moczulskim, lider KPN jest autorem książki *Lustracja*¹⁶². Na początku lat osiemdziesiątych ukazał się w paryskiej „Kulturze” tekst o Konfederacji¹⁶³.

Ruch Młodej Polski

Najobszerniejszą publikacją z RMP jest książka Piotra Zaremby. O początkach tej organizacji pisała Anna Müller¹⁶⁴, wykorzystując w dużej mierze wspomnienia i relacje uczestników. Analizę ideową środowiska RMP i wywodzących się zeń ruchów przedstawił Wojciech Turek¹⁶⁵.

Dla poznania historii RMP niezbędna jest lektura zarówno wywiadu-rzeki z Aleksandrem Hallem, jak i wyboru publicystyki politycznej Halla z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. W dzienniku „Życie” ukazało się wspomnienie Tomasza Wołka¹⁶⁶ o jego działalności w RMP.

Niezależne środowiska intelektualne

Konwersatorium „Doświadczenie i Przyszłość”

Pierwszy raport Konwersatorium „Doświadczenie i Przyszłość” opublikowany został w 1979 r. w obiegu niezależnym. O początkach DiP pisał Stefan Bratkowski. W podobnej konwencji jak publikacje DiP utrzymana była również działalność Józefa Kuśmierka, niezależnego reportera współpracującego z Konwersatorium¹⁶⁷.

¹⁵⁹ R. Szeremietiew, *W prawo marsz! O polityce i wojsku*, Warszawa 1993; B. Mazur, *Ruch Wolnych Demokratów...*

¹⁶⁰ M. Reniak, *KPN. Kulisy, fakty, dokumenty*, Warszawa 1984.

¹⁶¹ W. Rehan, *Konfederacja Polski Niepodległej. Próba analizy krytycznej*, Warszawa 1987.

¹⁶² L. Moczulski, *Lustracja. Rzecz o teraźniejszości i przeszłości*, Warszawa 2001.

¹⁶³ Socjusz, *Gesty i praca*, „Kultura” (Paryż) 1980, nr 7–8, s. 123–130.

¹⁶⁴ P. Zaremba, *Młodopolacy. Historia Ruchu Młodej Polski*, Gdańsk 2000; A. Müller, *Geneza powstania Ruchu Młodej Polski (1969–1979)*, „Studia i materiały z dziejów opozycji i oporu społecznego” 1999, t. 2, s. 66–82; *eadem*, *Działalność Ruchu Młodej Polski w latach 1979–1982*, *ibidem*, 2001, t. 3, s. 33–43.

¹⁶⁵ W. Turek, *RMP, PK i SKL. Od ruchu narodowo-katolickiego do partii demo-liberalnej*, „Myśl Konserwatywna” 1997, nr 1, s. 97–110.

¹⁶⁶ A. Hall, *Spór o Polskę. Z Aleksandrem Hallem rozmawiają Ewa Polak i Mariusz Kobzdej*, Warszawa 1993; *idem*, *Polemiki i refleksje. Wybór publicystyki politycznej 1978–1986*, Londyn 1989; T. Wołek, *Wyznania starego młodopolaka*, „Życie”, 4–5 V 1999.

¹⁶⁷ *Raport o stanie Rzeczypospolitej i drogach wiodących do jej napraw*, Warszawa 1979; S. Bratkowski, *Dziś – z myślą o jutrze*, „Rzeczpospolita”, 5 VI 1999. Por. J. Kuśmierk, *Obecny*, Londyn 1991.

Polskie Porozumienie Niepodległościowe

Najważniejsze źródła dokumentujące działalność i myśl programową PPN opublikował Zdzisław Najder¹⁶⁸. W paryskiej „Kulturze” w połowie lat siedemdziesiątych ogłoszono publicystykę Zdzisława Najdera nawiązującą problematyką do powstającego wtedy PPN¹⁶⁹. Zdzisław Najder opublikował też artykuły mające po części charakter wspomnieniowy, Andrzej Friszke – artykuł monograficzny¹⁷⁰.

Towarzystwo Kursów Naukowych

Najpełniejszym opracowaniem monograficznym Uniwersytetu Łatającego i Towarzystwa Kursów Naukowych jest książka Ryszarda Terleckiego. Na ten temat ukazały się również inne publikacje tego autora¹⁷¹. W 1981 r. wydano w drugim obiegu dokumenty związane z działalnością TKN¹⁷². O szykanach ze strony SB traktuje artykuł w „Gazecie Polskiej”¹⁷³. Artykuł monograficzny o TKN opublikował Andrzej Friszke¹⁷⁴.

Swoje motywy związane z organizowaniem grup rozbijających zajęcia TKN przedstawił w „Gazecie Wyborczej” ówczesny sekretarz warszawskiego Komitetu Wojewódzkiego PZPR odpowiedzialny za naukę i oświatę, Krzysztof Kruszewski. W tym samym numerze gazety polemizował z nim jeden z wykładowców Towarzystwa Jerzy Jedlicki¹⁷⁵. Informacje o działalności TKN znaleźć można w wywiadzie-rzecz z Andrzejem Celińskim, o motywach udziału środowiska naukowego w pracach Towarzystwa (lub braku zaangażowania) pisze w drugiej części wspomnień Stefan Swieżawski, również Władysław Bartoszewski poświęcił tej niezależnej inicjatywie oświatowej fragment swoich wspomnień¹⁷⁶.

Na temat wydawnictw TKN zamieścił artykuł w paryskiej „Kulturze” Leszek Szaruga¹⁷⁷. Przyczynkowo problematykę niezależnych środowisk oświatowych

¹⁶⁸ *Polskie Porozumienie Niepodległościowe. Wybór tekstów*, Londyn 1989. W 1998 r. Najder opublikował również tekst programowy PPN o postulowanej roli Polski w Europie: Zespół problemowy PPN, *Polska i Europa*, wstęp Z. Najder, „Studia Europejskie” 1998, nr 3, s. 191–200; *idem, Jaka Polska. Co i komu doradzałem*, Warszawa 1993.

¹⁶⁹ M. Kowalski [Z. Najder], *O potrzebie programu*, „Kultura” (Paryż) 1975, nr 5, s. 35–57. Tekst jest o tyle ciekawy, iż autor sformułował w nim przede wszystkim oczekiwania niezależnych i opozycyjnych środowisk krajowych wobec emigracji, które w niedalekiej przyszłości stały się częścią programu PPN.

¹⁷⁰ Z. Najder, *Wspomnienie o PPN*, „Więź” 1989, nr 11–12; *idem, Polskie Porozumienie Niepodległościowe* [w:] *Niepodległość. Z historii Polskiej myśli społecznej i politycznej*, red. W. Piątkowska-Stefaniak, L. Rubisz, Opole 1999; A. Friszke, *Niezależni intelektualiści PPN*, „Więź” 1992, nr 8, s. 107–117.

¹⁷¹ R. Terlecki, *Uniwersytet Łatający i Towarzystwo Kursów Naukowych 1977–1981*, Kraków–Rzeszów 2000; *idem, Prawo do prawdy. W 20. rocznicę powstania Towarzystwa Kursów Naukowych*, „Tygodnik Powszechny” 1998, nr 5; *idem, Uniwersytet Łatający 1977–1978*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2000, t. 39, s. 113–129.

¹⁷² *Dokumentacja w sprawie TKN. Oświadczenia, relacje, zeznania (1979–1981)*, Wrocław 1981.

¹⁷³ E. Zarzycka, *Latał Uniwersytet, latało SB*, „Gazeta Polska” 1999, nr 44.

¹⁷⁴ A. Friszke, *Niezależni intelektualiści TKN*, „Więź” 1992, nr 9, s. 107–117.

¹⁷⁵ K. Kruszewski, *Niech milczą obcy*, „Gazeta Wyborcza”, 14–15 XII 1996; J. Jedlicki, *Piony w akcji*, *ibidem*.

¹⁷⁶ A. Celiński, *Ja już wygrałem. Jan Walc rozmawia z senatorem plockim*, Warszawa 1991; S. Swieżawski, *Owoce życia*, Lublin 1993; W. Bartoszewski, *Warto być przyzwoitym. Teksty osobiste i nieosobiste*, Poznań 1990.

¹⁷⁷ J. Kwiatkowska [L. Szaruga], *Wydawnictwo TKN-u*, „Kultura” (Paryż) 1980, nr 5, s. 133–136.

ujęła w swojej książce Teresa Bochwic¹⁷⁸. Notatkę dla władz PZPR, w której opisano rozbijanie zajęć TKN, opublikował Andrzej Garlicki¹⁷⁹.

Spółeczeństwo alternatywne

Ruch ludowy

Podstawowymi monografiami niezależnego ruchu chłopskiego przed 1980 r. są: praca Stanisława Dąbrowskiego (zawierająca również sporo dokumentów) i regionalne opracowanie Tadeusza Sopla (pierwszy rozdział)¹⁸⁰. Istotne znaczenie dla tej tematyki mają artykuły Andrzeja W. Kaczorowskiego i Stanisława Dąbrowskiego, przydatne mogą być również przyczynki dotyczące historii regionalnej¹⁸¹.

Ponieważ nie ma wielu publikacji na temat niezależnego ruchu chłopskiego, warto sięgać do książek dotyczących historii Kościoła – ze względu na bliski związek niezależnych środowisk chłopskich z konkretnymi parafiami czy duszpasterzami. Na szczególną uwagę zasługują tu zwłaszcza prace Jana Żaryna czy Antoniego Dudka i Ryszarda Gryza¹⁸². Ważnym i pionierskim przyczynkiem, mówiącym zarówno o powstawaniu opozycji w środowisku chłopskim na Mazowszu w drugiej połowie lat siedemdziesiątych, jak i inwigilacji tego środowiska przez SB, jest gruntownie opracowana i skonfrontowana z materiałami SB relacja Hermana Dąbrowskiego (bliskiego współpracownika Henryka Bąka), zamieszczona w tomie relacji skazanych na karę śmierci, przygotowywanym przez IPN¹⁸³.

Niezależne wydawnictwa

Ukazało się kilka opracowań analizujących prasę i publikacje drugiego obiegu¹⁸⁴. O literaturze niezależnej powstała książka Jadwigi Czachowskiej i Beaty Dorosz¹⁸⁵, pozostałe publikacje istotne dla tej problematyki przedstawione zostały w pierwszej części niniejszego artykułu.

¹⁷⁸ T. Bochwic, *Narodziny i działalność Solidarności Oświaty i Wychowania 1980–1989*, Warszawa 2000.

¹⁷⁹ Aktyw odwiedził Kuronia, „Polityka”, 23 X 1993.

¹⁸⁰ S. Dąbrowski, *Solidarność Rolników Indywidualnych 1976–1980. Geneza, nurty, zarys działalności (opracowanie analityczne i wybór źródeł)*, Wrocław 1993; T. Sopol, *Niezależny ruch chłopski „Solidarność” w Polsce południowo-wschodniej w latach 1980–1989*, Przemyśl 2000.

¹⁸¹ A.W. Kaczorowski, *Geneza niezależnego chłopskiego ruchu społecznego-zawodowego w Polsce (1976–1980)* [w:] *Z badań nad dziejami wsi w Polsce*, red. Z. Hemmerling, M. Nadolski, Warszawa 1990; S. Dąbrowski, *Nastroje i działania opozycyjne na wsi*, „Zeszyty Muzeum Historycznego Polskiego Ruchu Ludowego” 1992, nr 6; *idem*, *Działalność polityczna środowisk ludowych (1977–1989)* [w:] *Chłopi, naród, kultura*, t. 2, Rzeszów 1996, s. 91–110; K. Madej, *Z dziejów Solidarności RI ziemi białoleńskiej* [w:] *Historia Białoleki i jej dzień dzisiejszy*, red. A. Sołtan, Warszawa 2002, s. 222–229.

¹⁸² J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)...*, s. 378–401; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce 1945–1989...*

¹⁸³ H. Dąbrowski, *Kryptonim „Chłopek”* [w:] *Księga świadectw. Relacje skazanych na karę śmierci*, red. K. Madej, J. Żaryn, J. Żurek, Warszawa 2003 [w druku].

¹⁸⁴ W. Bogaczyk, *Problematyka religijna w prasie wychodzącej poza zasięgiem cenzury w latach 1976–1980*, Lublin 1980.

¹⁸⁵ J. Czachowska, B. Dorosz, *Literatura i krytyka poza cenzurą 1977–1989*, Wrocław 1991.

Artykuł na temat „Zapisu” opublikował Leszek Szaruga, na temat łódzkiego „Pulsu” – Andrzej Gawroński¹⁸⁶. W 1981 r. ukazał się artykuł oparty głównie na rozmowach z zespołem redakcyjnym „Robotnika”, a także wywiad z Grzegorzem Bogutą – jednym z szefów Niezależnej Oficyny Wydawniczej NOWA. W 2001 r. „Karta” zamieściła bardzo ciekawą relację drukarza pracującego w drugim obiegu¹⁸⁷.

O niezależnych pismach, które wyszły ze środowiska korowskiego („Biuletyn Informacyjny”, „Głos” czy „Krytyka”), pisał Andrzej Friszke, środowisku (pierwotnie lubelskich) „Spotkań” poświęcił artykuł wspomnieniowy Jan Andrzej Stepek¹⁸⁸. W „Rzeczpospolitej” ukazał się w 2003 r. dodatek poświęcony drugiemu obiegowi wydawniczemu w latach 1976–1980. Oprócz artykułów Andrzeja Paczkowskiego i Andrzeja Kaczyńskiego, ukazujących zasięg i charakter niezależnego ruchu wydawniczego oraz represyjność cenzury, zamieszczono tam również wspomnienia i relacje osób związanych z poszczególnymi tytułami¹⁸⁹. Ważnym ułatwieniem w pracy historyka zajmującego się opozycją w PRL jest zestawienie bibliograficzne niezależnej prasy chłopskiej sporządzone przez Zenona Kaczyńskiego¹⁹⁰.

Robotnicy

Informacje o działalności Wolnych Związków Zawodowych i kolportażu niezależnych pism (np. „Robotnika”) znaleźć można m.in. we wspomnieniach Witolda Kulerskiego, Lecha Wałęsy czy w wywiadzie-rzecz Janusza Rolickiego ze Zbigniewem Bujakiem¹⁹¹. O początkach opozycji i działalności WZZ Wybrzeża znaleźć można szereg informacji natury socjologicznej w wywiadzie z Lechem Kaczyńskim dla miesięcznika „Arcana”¹⁹². Informacje o opozycji przedsierniowej zawarte są w reporterskiej (opartej głównie na relacjach) książce Grzegorza Nawrockiego¹⁹³.

Niezależne inicjatywy społeczne i intelektualne

Dokonana na bieżąco ocena niezależnych inicjatyw ukazała się w paryskiej „Kulturze”¹⁹⁴. Jeszcze w obiegu niezależnym opublikowano artykuł Andrzeja Paczkowskiego o piśmie założonym i prowadzonym przez Marcina Króla¹⁹⁵.

¹⁸⁶ A. Wirpsza [pseud. Leszek Szaruga], „Zapis”. *Zarys monograficzny. Bibliografia zawartości*, Szczecin 1996; A. Gawroński, *O łódzkim „Pulsie” uwag kilka* [w:] *Drugi obieg. Zbiór referatów wygłoszonych na seminarium poświęconym niezależnemu ruchowi wydawniczemu w Łodzi*, Łódź 1991.

¹⁸⁷ „Robotnik”. *Rozmowa z zespołem „Robotnika” Wojciecha Arkuszewskiego i Piotra Rachtana*, „Tygodnik Solidarność”, 10 IV 1981; *Jak zostać wydawcą. Rozmowa z Grzegorzem Bogutą*, *ibidem*, 14 VIII 1981; A. Grzesiak, *Opowieści wolnego drukarza (1979–1983)*, „Karta” 2001, nr 33, s. 73–116.

¹⁸⁸ A. Friszke, *Głos sumienia*, „Polityka”, 17 IX 1994; J.A. Stepek, *Na strychu o „Spotkaniach”*, „Strych Kulturalny. Pismo literacko-artystyczne” 1994, z. 4, s. 72–77.

¹⁸⁹ *Bibula. Wolne słowo 1976–1980*, „Rzeczpospolita”, 2 VI 2003 [dodatek specjalny].

¹⁹⁰ *Wykaz tytułów prasy chłopskiej wydawanej poza zasięgiem cenzury w latach 1977–1985*, oprac. Z. Kaczyński, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1992, nr 27, s. 139–143.

¹⁹¹ W. Kulerski, *Bez tytułu*, Warszawa 1991; L. Wałęsa, *Droga nadziei*, Warszawa 1990; J. Rolicki, *Zbigniew Bujak. Przepraszam za Solidarność*, Warszawa 1991.

¹⁹² L. Kaczyński, *Mogło być inaczej*, rozmowę przeprowadził Andrzej Nowak, „Arcana” 2000, nr 3, s. 167–186.

¹⁹³ G. Nawrocki, *Polak z Polakiem*, Warszawa 1990.

¹⁹⁴ J. Kwiatkowska, *Próba bilansu niezależnych inicjatyw obywatelskich*, „Kultura” 1979, nr 6, s. 73–85.

¹⁹⁵ J. Andrzejewski [A. Paczkowski], *O poprzednim ucieleniu Res Publici, czyli – klerk i polityka w socjalizmie*, „Aneks” 1987, nr 46/47.

Stosunek władz do środowiska literatów (karanie niezależnych, a hołubienie lojalnych twórców) pokazuje tekst Andrzeja Krajewskiego w „Mówią wieki”¹⁹⁶. O niezależnym ruchu harcerskim przed 1980 r. napisał w częściowo autobiograficznym szkicu Tomasz Strzembosz, do tej problematyki nawiązują również inne jego teksty zamieszczone w wydanej w 2003 r. książce. Niezależnemu harcerstwu poświęcono także artykuł w „Tygodniku Solidarność” w 1981 r.¹⁹⁷

Do kontaktów polskich opozycjonistów z dysydentami czechosłowackimi i węgierskimi w latach 1976–1980 nawiązuje rozmowa między polskimi, węgierskimi i czeskimi opozycjonistami (m.in. Akosem Engelmayerem, Zbigniewem Janasem, Rudolfem Chmelem i Janem Lityńskim) opublikowana w kwartalniku „Karta” w 2003 r.¹⁹⁸ O działaniach środowisk opozycyjnych w Trójmieście przed strajkami sierpniowymi informuje artykuł Arkadiusza Rybickiego. Niezależne działania kulturalne i literackie wspomina Jan Krzysztof Kelus¹⁹⁹.

Konkluzje i rekomendacje

Przedstawiony tu stan badań nad opozycją w PRL w latach 1956–1980, nawet pomimo jego selektywnego charakteru, uprawnia do kilku wniosków i postulatów badawczych. Wśród publikacji na temat opozycji przeważają prace bądź o charakterze wspomnieniowym, bądź też oparte na materiałach i relacjach wytworzonych głównie przez środowiska i osoby związane z działalnością opozycyjną. Da się także stwierdzić przewagę opracowań dotyczących jednych środowisk nad innymi. Przykładowo, jeśli chodzi o opozycję lat sześćdziesiątych, relatywnie dużo publikacji poświęcono środowisku „komandosów” oraz organizacji Ruch. Z kolei w latach siedemdziesiątych stosunkowo dużo prac powstało na temat KOR i KSS „KOR” oraz SKS, natomiast mało prac poświęconych jest ROPCiO²⁰⁰. Częściowo wynikało to z charakteru danego ruchu opozycyjnego (więcej prac jest o opozycji związanej ze środowiskami inteligenckimi), form działania (organizacje działające jawnie były łatwiejsze do poznania i opracowania również dla badaczy) i tego, czy dane środowisko miało w swoim gronie kronikarza (taką osobą dla Ruchu jest z pewnością Stefan Niesiołowski, dla PPN – Zdzisław Najder, o KOR zaś pisało wielu jego działaczy).

Gros publikacji bazuje na materiałach pochodzących ze źródeł dawnej opozycji. Dotychczas relatywnie mało, zwłaszcza dla lat siedemdziesiątych, ukazało się publikacji opartych na źródłach pochodzących ze struktur ówczesnej władzy – PZPR, MSW, administracji. Sytuacja taka wynika przede wszystkim z faktu, że dopiero w 2000 r. została zdjęta karencja archiwalna z akt byłej PZPR²⁰¹. Z kolei

¹⁹⁶ A. Krajewski, *Twórca manipulowany*, „Mówią wieki” 2001, nr 11.

¹⁹⁷ T. Strzembosz, *W stronę zachodzącego słońca. Zyciorysy wpisane w polską historię*, Warszawa 2003; K. Koczyński, *Harcerstwo niepokorne*, „Tygodnik Solidarność”, 8 V 1981.

¹⁹⁸ *Pamięć wyszehradzka*, „Karta” 2003, nr 37, s. 112–130.

¹⁹⁹ A. Rybicki, *3 maja w Gdańsku przed sierpniem*, „Tygodnik Solidarność”, 8 V 1981; [J.K. Kelus], *Był raz dobry świat... J.K. Kelus w rozmowie z Wojciechem Staszewskim (i nie tylko)*, Warszawa 1999.

²⁰⁰ Obecnie tematyka ta jest przedmiotem dysertacji doktorskiej historyka wrocławskiego Grzegorza Waligóry.

²⁰¹ Por. A. Paczkowski, *Archiwa aparatu bezpieczeństwa PRL jako źródło: co już zrobiono, co można zbadać*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 3, s. 10.

dopiero od momentu rozpoczęcia udostępniania przez Instytut Pamięci Narodowej materiałów służb specjalnych PRL historykom oraz przyjęciu przez Parlament RP w 1998 r. Ustawy o ochronie informacji niejawnych²⁰² badacze uzyskali dostęp do akt byłej SB i MSW, związanych m.in. z inwigilacją i rozpracowaniem opozycji²⁰³. Również udostępnianie przez IPN materiałów osobom pokrzywdzonym umożliwia poszerzenie wiedzy historycznej – na kanwie tych materiałów powstają bowiem publikacje²⁰⁴. Innym problemem natury źródłowej wydaje się dotychczas fragmentaryczne wykorzystanie archiwaliów kościelnych.

Te ułatwienia w dostępie do źródeł spowodują najprawdopodobniej w ciągu najbliższych lat wyrównanie asymetrii poznawczej odnośnie do badań nad opozycją, którą przedstawiłem powyżej. Wydaje się również, że dostęp do akt Służby Bezpieczeństwa sprzyjać będzie powstawaniu opracowań o charakterze regionalnym.

Prócz tych uwarunkowań źródłowych istotne znaczenie w badaniach nad opozycją może mieć również otwieranie nowych obszarów badawczych i poszerzanie już postawionych pytań. Warto, by część tych prac miała charakter interdyscyplinarny i dotyczyła np. problemów z zakresu socjologii, psychologii społecznej i teorii komunikacji językowej. Ciekawe byłyby na przykład studia nad motywacjami ludzi zaangażowanych w działalność opozycyjną²⁰⁵, analizujące język pism i wydawnictw drugoobiegowych czy opisujące długie trwanie pewnych koncepcji i założeń programowych powstałych w środowiskach opozycyjnych w III RP²⁰⁶.

Na poziomie faktografii potrzebne wydaje się również poszerzenie wiedzy na temat takich kwestii jak stosunek Kościoła do działań opozycyjnych czy postrzeganie polskiej opozycji przez władze sowieckie.

²⁰² Zgodnie z Ustawą o ochronie informacji niejawnych z 22 I 1999 r. (DzU 1999, nr 11, poz. 95), a zwłaszcza jej art. 86, praktycznie większość materiałów opatrzonych gryfami tajności przestała być tajna po upływie trzech lat od wejścia w życie tej ustawy.

²⁰³ Część badaczy skłonna jest nawet w chwili obecnej, po przeprowadzeniu częściowych badań, formułować postulat weryfikacji dotychczasowych ustaleń. Por. *Trzeba na nowo pisać historię. Z dr. hab. Januszem Kurtyką, dyrektorem krakowskiego oddziału IPN – rozmawia Włodzimierz Knap*, „Dziennik Piątkowy” – magazyn „Dziennika Polskiego”, 20 VI 2003. Kontrapunktem do rozważań nad przydatnością akt SB w badaniach nad historią opozycji i metodyką pracy z nimi może być polemika Andrzeja Friszke z tekstem Bogusława Kopki i Grzegorza Majchrzaka o reakcjach różnych środowisk w PRL na atak wojsk Układu Warszawskiego na Czechosłowację w 1968 r. A. Friszke, *Ważne nie tylko donosy*, „Rzeczpospolita”, 6–7 IX 2003; por. B. Kopka, G. Majchrzak, *Ból i wstyd*, *ibidem*, 23 VII 2003. Interesujące propozycje dotyczące kierunków badań nad opozycją zawiera wzmiankowany już tekst Henryka Głębockiego *Krakowscy „cisi” i „gęgacze”...*

²⁰⁴ Np. krótkie omówienie teczki Władysława Bartoszewskiego – *Pół wieku w teczkach opisane*, „Tygodnik Powszechny”, 17 II 2002; J. Morawski, *Pisarz pod nadzorem. Teczka Pawła Jasienicy*, „Rzeczpospolita”, 6–7 IV 2002. Dane na temat infiltracji opozycji przez SB znaleźć można również w książce Michała Grockiego *Konfidenci są wśród nas...*, Warszawa [1993].

²⁰⁵ Wątek ten został podjęty w książce opracowanej przez Jerzego Eislera *Co nam zostało z tych lat... Opozycja polityczna 1976–1980 z dzisiejszej perspektywy* (Warszawa 2003), zawierającej wywołane relacje opozycjonistów z lat 1976–1980. Kwestionariusz pytań, do których się odnosili, dotyczył m.in. osobistych motywacji i konsekwencji tego wyboru w życiu osobistym.

²⁰⁶ Po części taką rolę odgrywa książka Teresy Bochwic *Narodziny i działalność Solidarności Oświaty i Wychowania 1980–1989...* o oświacie niezależnej w PRL (głównie w latach siedemdziesiątych), aczkolwiek analizująca dyskusje niezależnych środowisk wychowawczych i edukacyjnych rozpoczęte już w drugiej połowie lat siedemdziesiątych, które miały istotny wpływ na reformy oświaty w III RP.

KRZYSZTOF MADEJ (ur. 1974) – historyk, pracownik Biura Edukacji Publicznej IPN. Zajmuje się historią społeczną i gospodarczą Polski po 1945 r. Opublikował ostatnio książkę *Spółdzielczość mieszkaniowa. Władze wobec niezależnej inicjatywy społecznej w latach 1961–1965* (Warszawa 2003) oraz artykuł *Siermiężna i dolarowa korupcja w PRL w latach 1956–1980* [w:] *PRL. Trwanie i zmiana*, red. D. Stola, M. Zaremba (Warszawa 2003). Przygotowuje doktorat o przestępczości gospodarczej w PRL w latach 1956–1970.